

НЯКОИ ПРИМЕРИ ЗА ВИДНИ ЧОРБАДЖИИ И ПЪРВЕНЦИ КАТО ПРЕДСТАВИТЕЛИ НА БЪЛГАРСКА АРИСТОКРАЦИЯ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Тервел Попов

Като общински управници, представители на християнското население и посредници в отношенията му с османската власт, чорбаджиите, коджабашиите, кнезозете и другите „предни люде“ на българите разполагат с редица правомощия: участват в събирането на данъците, решават спорове и налагат наказания, грижат се за църквите, манастирите и училищата и т.н.¹ Високата порта и Църквата удостоават с титли много видни български чорбаджии и първенци заради тяхната обществена роля. Социалният им статус, властовите „лостове“, икономическата мощ и влиянието пред османските сановници ги превръщат в своеобразна българска аристокрация, „каста“, която се отличава от „простолюдието“ по бит, поведение, облекло, жилище и т.н. През „Смутното време“ на феодални размирици (края на XVIII – началото на XIX в.) някои от тях възпроизвеждат модела на управление и държание на аяните². В епохата на танзиматските реформи влиянието на българските първенци се увеличава с участието им в османските управленски органи на местно и централно ниво. В тази връзка юристът и историк Никола Благоев (1868 – 1944) обобщава с едно изречение: „Българските чорбаджии, като продължавали традициите на българските боляри и подражавали на турските велможи, се обличали разкошно, яздели на добри коне, придружавали се от пазачи, държали се високомерно, раздавали правосъдие, управлявали, представлявали българите пред турските власти и вземали участие в църковните и училищни дела“³. Възрожденски българи споменават с уважение „старите, умни и опитни кнезове, старите, влиятелни в народонаселенията кметове и чорбаджии, които заповядваха в конаците и от които се бояха управителите“⁴. В настоящата работа ще бъдат дадени редица примери за чорбаджийския „аристократизъм“, който не е фикция, а има своите реални основи. Представените сведения обхващат цялото българско етническо землище през Възраждането – от Дунавската делта до Охридското езеро и от гр. Одрин до р. Българска Морава.

Много българи приемат чорбаджиите за знатна прослойка. Панагюрецът Петър Карапетров (1845 – 1903) пише, че те „представляваха в малък вид (миниатюра) някогашните български боляри и съвременните турски бейове“⁵. Кореспондент на в. „Турция“ (17 април 1865 г.) ги оприличава на влашките чокои⁶. Често „болярин“ е синоним на „чорбаджия“. В народни песни се срещат определенията: „боляре, баш чорбаджие“, „болерин, баш чорбаджия“, „чорбаджия, баш болерин“ и т.н.⁷ В „Речник на

¹ Вж. общо Христов, Х. Българските общини през Възраждането. София, 1973; Стефанова, М. Книга за българските чорбаджии. София, 1998; Грънчаров, М. Чорбаджийството и българското общество през Възраждането. София, 1999; Трајановски, А. Црковно-училишните општини во Македонија. Скопје, 1988; Kocabaşı. // TDV. İslâm Ansiklopedisi. Cilt. 26. Ankara, 2002, s. 140 – 141; За правомощията на кнезозете вж. Маринов, Д. Българско обичайно право. Второ фототипно издание. Съставител М. Василева. София, 1995, с. 8 – 11.

² Тодоров, Н. Овчарската аристокрация. Икономиката на Котел и Добруджа през 30-те – 40-те години на XIX век. Ямбол, 2022, с. 218 – 219.

³ Благоев, Н. Лекции по история на българското право. Първа половина. Увод, извори, държавно право. София, 1926, с. 125.

⁴ Напредък, год. X, бр. 70, 29 ноември 1875.

⁵ Карапетров, П. Материали за описание града Панагюрище и околните му села. София, 1893, с. 57.

⁶ Турция, год. I, бр. 38 – 39, 17 април 1865.

⁷ Грънчаров, М. Чорбаджийството и българското общество, с. 39 – 40; Същият. Чорбаджийството в българския фолклор. // Известия на музеите в Северозападна България. Т. 22. Враца, 1994, с. 269, 271 – 272, 281, 283.

българския език“ от Найдено Геров (1823 – 1900) почти всички значения на думата „чорбаджия“ са свързани с власт и благородство: богаташ, боляр, големец, господар, челник, старейшина, велможа, знатна особа, барин и др.⁸ В сборник с поучителни слова (XVIII в.) даскал Никола Петков се обръща към българските първенци: „Кметове и чорбаджии, милост и правда и помощ отдавайте на сиромасите, защото с тяхна помощ и с тяхна грижа Господ ви отрежда болярство и господарство, за да им служите. [...] Затова ви се моля да не ви мързи, нито да се големее, защото голям съд ще има за болярите и за кметовете...“⁹ Чорбаджиите на Габрово са характеризирани от един книжовник като „габровските болери“¹⁰. Старите, „тежки“ чорбаджии от Тетевен също са наричани „боляри“¹¹. Във войнушкото село Жеравна има забит – представител на османската администрация, но фактическата власт се намира в ръцете на „болярите, бановите и воеводите“ и се предава по наследство в техните родове. През XVIII – XIX в. тези „местни владетели“ се назовават вече „чорбаджии“¹².

„Болярски махали“, в които живеят богатите християнски първенци, се срещат в Търново, Видин, Русе, Елена и т.н. Българският юрист и изследовател Любомир Владикин (1891 – 1948) пише, че през османския период търновската „Болярска махала“ е била населена от „заможни граждани, които са обичали да се наричат „боляри“ като равнозначещо на турското „чорбаджии“¹³. В гр. Видин по време на османското господство също има „Болярска махала“, най-престижния християнски квартал на града, в който единствено се допуска строеж на каменни къщи. Там са домовете на най-изтъкнатите и състоятелни видински чорбаджийски фамилии¹⁴. Къщите в еленската „Болярска махала“ – по-представителни и по-богати от останалите в селото, са опожарени от кърджалиите през 1800 г.¹⁵ Интерес буди и фактът, че старите къщи на най-могъщия чорбаджийски род в областта Знеполе – Пеевия (Степановия), са се намирали в местността „Болярка“¹⁶. Големите чорбаджийски домове в някои български селища също са назовавани „болярски“¹⁷.

Знатен произход. Повечето български чорбаджии и първенци се издигат в социалната йерархия благодарение на личните си качества, натрупаните богатства и връзките с османската администрация. Същевременно не трябва да се пренебрегват данните, че някои от тях претендират за знатно (действително или мнимо) потекло – както от родове на войнуци, соколари, мюселеми и други „привилегирани“ групи християнско население през османския период, така и от средновековната аристокрация.

Д-р Иван Селимински (Йордан Христов) (1799 – 1867) посочва, че в гр. Сливен дори в началото на XIX в. има семейства със „старо благородно произхождение“, които се отличават по своето облекло: високи, разширяващи се нагоре самурени или чохени шапки, антерия от коприна със сребърни копчета, златен или копринен пояс, дълга гуна

⁸ Геров, Н. Речник на българския език. Т. V. Пловдив, 1904, с. 559.

⁹ Богданов, И. Безсмъртни слова. Коментирани литературни паметници. София, 1980, с. 273.

¹⁰ Цончев, П. Преживелици на Габрово от края на XVIII в. до Освобождението. // БИБ, 1929, № 4, с. 134.

¹¹ Стойчев, Д. Тетевен. Минало и днес. София, 1924, с. 48.

¹² Христов, Х. Българските общини, с. 63 – 64.

¹³ Владикин, Л. Царевград Търнов. Пътни картини, легенди и видения. София, 1940, с. 271.

¹⁴ Николов-Зиков, П. Истинската история на Видинското княжество. София, 2014, с. 180; Същият. Домът на Шишман и неговите реални или мними потомци през XV – XX век. София, 2021, с. 454.

¹⁵ Дичев, М. Градиво за историята на град Елена. // Еленски сборник. Кн. I. София, 1931, с. 28 – 29.

¹⁶ Сборник „Трънски край“. Принос към изучаване на западните български краища. Уредник д-р Р. Тодоров. София, 1940, с. 515.

¹⁷ Дювернуа, А. Словарь болгарскаго языка. По памятникам народной словесности и произведениям новейшей печати. Вып. I. // Учения записки Императорскаго московскаго университета. Отдел историко-филологический. Вып. V. Москва, 1886, с. 131; Константинов, Д. Жеравна в миналото и до днешно време. Историко-битов преглед. Жеравна, 1948, с. 64.

от червена или тъмночервена чоха¹⁸. Такива шапки носят болярите в Русия и Дунавските княжества като белег за висок сан. В Трявна също са се помнели високите „делибашийски калпаци“, носени от по-прочути родове, а върху старите печати на някои тревненски чорбаджии е изобразена като родова емблема подобна висока шапка¹⁹. Споменатите от д-р Селимински сливенски семейства са били войнушки и соколарски, а също така са произлизали от средновековни болярски родове, чиито права са били потвърдени със султански фермани²⁰. За потомци на старото болярство със съхранени привилегии от османската власт пише и Софроний Врачански (1739 – 1813): „От заселващите се [отвъд Дунав – б.а.] българи има фамилии, ползващи се в своето отечество с дворянско звание при турското управление, от които има и поколения на древни български дворяни“²¹.

Според фамилни предания, някои родове от дервентджийското село Елена (Кършови, Момчилови, Разсуканови, Кметови и др.) имат знатно, болярско потекло²². В дервентджийския Котел също живеят семейства със „синя кръв“, които се гордеят със своя болярски произход и сключват бракове главно помежду си²³. В Елена и Котел тяхната характерна особеност е, че излъчват повече „хора на духа“ – свещеници, учители и книжовници, отколкото чорбаджии.

Част от българските възрожденски първенци в гр. Велес произхождат от родове на войнуци, мюселеми, соколари, дервентджии и мартолосои. Някои от тях като знак за своето привилегировано положение са носили черни или тъмносини шапки, малко продълговати, средно високи и отгоре кръгли, изработени главно от чоха. В много къщи са откривани такива шапки, забравени по таваните след смъртта на техните притежатели²⁴. Кушеви от Велес са знатен род с дълбоки корени. Родовото предание твърди, че през първата половина на XVI в. велможата Кушо владее големи пространства земя под „Клепата“, южно от Чичевския манастир „Св. Архангел Михаил“, а в 1682 г. Йован Кушев се проявява като щедър ктитор²⁵. Възможно е в тези данни да има известни неточности и преувеличения, но все пак те обясняват богатството и влиянието на Кушеви през Възраждането. Велешкият род Хаджиоцеви също е със стари привилегии, получени от османската власт, и по традиция негов представител е ковчежник на турския градски управител²⁶.

В гр. Охрид през XV – XVI в. все още се запазва болярското съсловие²⁷. Някои бележити охридски възрожденски фамилии смятат, че водят началото си от Средновековието. Съществува хипотеза, че прочутият Робев род произхожда от аристократичната фамилия Гропа, владяла Охридската област във втората половина на XIV в.²⁸ Това не може да бъде доказано с категоричност, но е факт, че Робевци са стари и видни жители на Охрид. През 1694 г. в Кодекса на Охридската архиепископия са

¹⁸ Табаков, С. Опит за история на град Сливен. Т. I. София, 1986, с. 285.

¹⁹ Гошев, И. В Трявна през времето на последните търновски гръцки владци (1820 – 1870 г.). // БИБ, 1930, № 2, с. 200.

²⁰ Табаков, С. Опит за история на град Сливен I, с. 285 – 286.

²¹ Софроний Врачански. Съчинения. Т. 2. София, 1992, с. 522.

²² Дичев, М. Градиво за историята, с. 30 – 36; Станев, Х. Родолубиво поколение. Исторически очерк за възрожденската Кършовска фамилия от град Елена. София, 1995; Павлов, П. Град Елена и родът Кършовски. // Будител, 2019, № 3 – 4, с. 99 – 106.

²³ Хаджийски, И. Бит и душевност на нашия народ. София, 1966, с. 343 – 344.

²⁴ Чочков, Х. Град Велес. Историко-географски и народо-стопански очерк. София, 1929, с. 40.

²⁵ Кушев, М. Фамилия Кушеви (ръкопис). София, 1985, с. 2.

²⁶ Чочков, Х. Град Велес, с. 20.

²⁷ Стојановић, Љ. Стари српски записи и натписи. Књ. I. Београд, 1902, с. 99.

²⁸ Галчев, И. Грижите на екзарсите Антим I и Йосиф I за българите в Македония, отразени в писмата им до братя Робевци – Битоля. // Църковно-исторически архив. Т. II. София, 1986, с. 141 – 142; Същият. Българското самосъзнание на населението в Македония през Възраждането. София, 2000, с. 69 – 72; Огнянов, М. Македония – преживяна съдба. София, 2002, с. 29.

записани Стефан Робев и неговото семейство²⁹. Ангел Робев е отбелязан като епитроп на църквата „Св. Климент“ (1720 г.)³⁰, а в един поменик се чете името на Христо Робеоглу, починал през 1765 г.³¹ Тези откъслечни данни с времева дистанция от няколко десетилетия между тях свидетелстват за присъствието на Робев в обществен и духовен живот на българите в Охрид още през XVII – XVIII в. Друг известен охридски род – Теодосиеви, също извежда потеклото си от една благородническа фамилия – Захария. Като доказателство се предава от поколение на поколение „поясът на Захария“³².

Допуска се родство на влиятелната чорбаджийска фамилия Шишманоглу от Видин с българската царска династия Шишмановци. Унгарецът Габор Егреши твърди именно това в своя „Дневник от Турция“: „Ще видим по-известните градове на отечество България [...] Може би и престолното място на отминалите князе, чиито внук на единия от тях, Шишман (сега нарича себе си Шишманович, той е вечният банкер на видинските паши), търгува тук във Видин и разполага със склад в Темешвар, и чийто праотец, последният български крал, е бил победен и убит от султан Баязид в края на XIV в.“³³ Егреши пребивава известно време във Видин заедно с други емигранти след разгрома на Унгарската революция (1848 – 1849). Ако унгарецът е възприел това мнение от местните граждани, явно то трайно битува сред тях. Самите Шишманоглу също смятат, че произхождат от царската династия, за което подсказват имена като Йоан, Срацимир и Александър, носени от членове на чорбаджийската фамилия³⁴. Българските учени не отхвърлят напълно такава възможност³⁵. Малобройни са писмените данни за по-ранния период на видинските Шишманоглу. В османски данъчни регистри от 1722 и 1752 г. се срещат имена на техни представители³⁶. Вероятно от същия род е „господарят Димитрие“, записан през 1741 г. като дарител в Кондиката на Хилендарския манастир заедно с майка си Кали, сестра си Елена и брат си Йоан³⁷. Въпросът за произхода на Шишманоглу остава открит.

Предания свързват с българската царска династия и главната чорбаджийска фамилия в гр. Хасково – Шишмановата³⁸. Търси се подобна връзка и при Шишманови от с. Славеино, Смолянско³⁹, които са силен и известен род⁴⁰. Иван кехая Шишман (ок. 1830 – 1916) и Стоил кехая Шишман са сред най-едриите скотовъдци в селото⁴¹. Понататък ще се спрем и на Шишманови от гр. Ески Джумая (дн. гр. Търговище), които също са между водещите християнски фамилии в града. Въпреки че кръвната връзка на тези родове с царската династия не може да се докаже, все пак трябва да се обърне внимание на следния факт: всички те са част от местните християнски елити.

²⁹ Снегаров, И. Град Охрид. София, 1943, с. 75.

³⁰ Галчев, И. Грижите на екзарсите, с. 142; Същият. Българското самосъзнание, с. 70.

³¹ Галчев, И. Грижите на екзарсите, с. 142; Янева, С. Робев. // Кой кой е сред българите (XV – XIX в.). 501 имена от епохата на османското владичество. София, 2000, с. 236.

³² Огнянов, М. Македония, с. 29 – 30.

³³ Ников, П. Видинските първенци Шишманоглу. // Известия на Историческото дружество в София, 1933, № 13, с. 82.

³⁴ Пак там, с. 110.

³⁵ Пак там, с. 110 – 111; Грънчаров, М. Чорбаджийството и българското общество, с. 144; Николов-Зиков, П. Истинската история, с. 176 – 180.

³⁶ Николов-Зиков, П. Истинската история, с. 177 – 178, 180.

³⁷ Хилендарската кондика от XVIII век. Представена от Б. Райков. София, 1998, с. 38, 95, л. 22А; Николов-Зиков, П. Истинската история, с. 179 – 180.

³⁸ Узунова, В. Хасковският чорбаджия Христогул Вълчев Шишманов (1784 – 1870) между легендата и историческите факти. // ИПР, 2023, № 2, с. 32 – 33.

³⁹ Пак там, с. 32 – 33.

⁴⁰ Караманджуков, Х. Западнотракийските българи в своето културно-историческо минало. С особен поглед към тяхното политико-революционно движение. Кн. I. Историята им до 1903 г. София, 1934, с. 117.

⁴¹ Карапетков, П. Славеино. Минало. София, 1948, с. 159.

Христоматиен е примерът с Бинбелови (Белени) от странджанското село Факия, първенци и войнушки предводители (лагатори или примикюри), в чиято героична история реалните факти се преплитат с легендарни сведения. Преданието, че през средновековното Българско царство те са бранили българо-византийската граница, не може да бъде потвърдено от писмени извори. Но не е случайно, че султан Селим I Страшни (1512 – 1520) подновява техните привилегии и им дава калпак и чанта, които да бъдат носени наследствено в рамките на фамилията. За това вече има материално свидетелство – надгробната плоча от 1762 г. на Маринчо Бинбелов-Страшния, който е изобразен на кон, с калпака и чантата⁴².

Съхранени са и други подобни данни. Между „болярите, бановите и воеводите“ в Жеравна, които през XVIII – XIX в. вече се наричат „чорбаджии“, се открояват членовете на известния Хадживълчев род – болярски и/или войнушки, със запазени султански фермани за привилегирания му статут⁴³. Най-видните негови представители са вилаетският чорбаджия Тодор Хадживълчев (1783 – 1859) и синът му Димитраки бей (1815 – 1880). Преданието разказва, че чорбаджийската фамилия Дражеви във войнушкото селище Каргона (Каргуна) (дн. кв. на гр. Ямбол) произлиза от болярката Дража⁴⁴. Сред членовете на чорбаджийския род Лолови от с. Медвен се пази споменът, че произхождат от „болярско коляно“⁴⁵. Георги Стойков Раковски (1821 – 1867), чийто баща е котленският чорбаджия Стойко Попович (кр. на XVIII в. – 1853), също представя фамилно родословие от средновековното българско болярство⁴⁶.

Изглежда в много от тези случаи (Дражеви, Попович и др.) става въпрос за измислена аристократична генеалогия, каквато през епохата на Възраждането си създават редица български общественици. Но не във всички. Някои сведения съдържат известна достоверност и намират опора в писмени и материални свидетелства. Още един важен факт. Повечето примери визират чорбаджии и първенци на процъфтяващи войнушки и дервентджийски селища (Елена, Трявна, Котел, Жеравна, Медвен, Каргона и др.), които разполагат с развито самоуправление, радват се на значителни привилегии и са сред възрожденските културни и стопански центрове. Градове като Сливен, Охрид и Велес също са символни за българската история.

Определения за чорбаджийските фамилии. Атанас Шопов (1855 – 1922) посочва, че прочутите копривщенско-пловдивски родове Чалтъкови и Чомакови са „знатни“⁴⁷. Най-силната чорбаджийска фамилия в гр. Враца – Хаджийската, е характеризирана като „стара и знатна“⁴⁸. В своите „Спомени“ Петър Хаджиматеев (1850 – 1943), който произхожда от влиятелна котленска фамилия на чорбаджии и дарители, подчертава с видима гордост: „От стар знатен род съм, представлявал досега десет поколения“⁴⁹. Общественикът и публицист Антон Драндар (1837 – 1925), син на хаджи Георги Драндар, братлия търговец и един от „градоначалниците“ на Велес, посочва, че

⁴² Нейков, Б. Факийско предание. Сбирки от народния живот. Ръкописа проучили, разчели и подготвили Е. Харбова, Е. Миладинова. София, 1985, с. 11 – 176.

⁴³ Чолов, П. Жеравненският род на Димитраки и Стефанаки бейове. // Родина, 1997, № 3 – 4, с. 146. В първите десетилетия на XVII в. почти всички мъже в Жеравна са войнуци или зевайд-войнуци (Йорданов, К. Войнушката институция в източния дял на Стара планина (XVI – XVII в.). // Времена, 2020, № 19, с. 51 – 52.

⁴⁴ Андреев, А. Из стария Ямбол. Исторически скици. Ямбол, 1937, с. 36.

⁴⁵ Дедов-Калов, И. Опит за история на рода Лолови от село Медвен – Котелско. София, 2003, с. 9.

⁴⁶ Неофит Бозвели, Г. С. Раковски. Добри Чинтулов, Бачо Киро Петров, Васил Друмев. В спомените на съвременниците си. София, 1979, с. 111; Раковски, Г. С. Автобиографични трудове. Съставителство, увод и обяснителни бележки д-р В.Трайков. София, 1980, с. 45.

⁴⁷ Шопов, А. Из детинството на д-р Ст. Чомаков. // Духовна култура. Списание за религия, изкуство и наука, 1922, № 15, с. 18.

⁴⁸ Уста-Генчов, Д. Народна песен от Габровско за Димитраки Хаджи Тошов със забележки към нея. // ПСП БКД, 1893, № 43, с. 792.

⁴⁹ Карайотов, Й. Хаджипетрова, А. Хаджипетровите. Родова летопис. София, 2017, с. 485.

потеклото му е от „знатна фамилия“ (famille patricienne)⁵⁰. Христо Шалдев (1876 – 1962) пише, че прилепският чорбаджия хаджи Ангел Хаджилиев е член на „богата и аристократична фамилия“⁵¹. Папазови от Троян са окачествени като „твърде знатна чорбаджийска фамилия“⁵², а Балюви – като „един от най-големите и знатни троянски родове“⁵³. За Данаил Караджов (1854 – 1896) се споменава, че произхожда от „знатен карнобатски род“⁵⁴. Тези и други подобни примери показват как българите отличават със „знатност“ видните чорбаджийски фамилии – за техния произход, за дадените привилегии и за придобитото обществено положение.

Благороднически титли. Една от най-разпространените титли, давани от Високата порта на българските първенци, е султански „капуджибашия“ (началник на пазителите на дворецовите порти). През XVIII в. титлата излиза от двореца и често се среща сред провинциалния мюсюлмански елит на Османската империя, а по време на танзиматските реформи с нея са удостоявани много християни⁵⁵. Хаджи Николи Минчооглу (1826 – 1892) от гр. Търново, бератлия търговец, ангажиран с държавни доставки и откупуване на данъци, е отличен с капуджибашийско достойнство през 1855 г. Това височайше благоволение му проправя път нагоре в османската властова йерархия. Българинът прави наистина впечатляваща кариера. На 18 юни 1865 г. със султански ферман е назначен за член на полицейския съвет в Цариград. Дадена му е и титлата „мюдюрин на царската конюшня“. Като висш имперски сановник е канен в султанския дворец на всички приеми и тържества⁵⁶.

Хаджи Иванчо Хаджипенчович (1822 – 1894) е провъзгласен за капуджибашия през 1854 г. и получава „пълно право да присъства на официалните празници и церемонии заедно с другите притежаващи титли лица в тази страна, като си приготви и облича подходящата за титлата униформа подобно на другите, както и да му се оказват и заставят другите да му оказват нужното уважение и почести според титлата, с която падишахът е благоволил да го удостои“⁵⁷.

Димитраки бей Тодоров Хадживълчев е отличен с капуджибашийски сан през 1856 г. „за вярната негова 15-годишна служба и най-паче за безмирните тези 3 минали години“, в които той много спомага за запазването на реда в гр. Тулча през Кримската война (1853 – 1856). Султанският ферман е тържествено прочетен в присъствието на членовете на меджлиса и на най-изтъкнатите градски жители, които отдават необходимата почит на новия капуджибашия⁵⁸.

Високата порта удостоява с капуджибашийска титла сливненците Панайот Минков (1821 – 1889), Михаил Хаджипанайотов, Михалаки Гюлмезов, Константин Карапанчов и Стефан Саръиванов⁵⁹. За „царски капуджибашии“ са издигнати и други влиятелни

⁵⁰ Drandar, A. G. La Bulgarie sous le Prince Ferdinand (1887 – 1908). Bruxelles, 1909, p. 9.

⁵¹ Шалдев, Х. Град Прилеп в Българското възраждане (1838 – 1878 год.). София, 1916, с. 20.

⁵² Марковски, М. Спомени и очерки из българските революционни движения (1868 – 1878). София, 1976, с. 257.

⁵³ Пенков, И. Град Троян. Поселищно-стопански черти. София, 1941, с. 19.

⁵⁴ Караджова, А. Данаил Караджов (1854 – 1896 г.). // В пантеона на Карнобат. Животописни статии и бележки. София, 1939, с. 97.

⁵⁵ Вж. Тодоров, Н. Титлата капъджъбашъ и мястото на българите в османския елит през XIX в. // Регионалните изследвания. Извори, методи, перспективи. Съставители И. Русев, Г. Георгиева, Н. Тодоров, П. Добрев. Ямбол, 2023, с. 133 – 148.

⁵⁶ Георгиева, Г. Тодоров, Н. Социални и професионални мрежи на търговците бератлии. // Известия на ЦСНИ, 2021, № 6, с. 21 – 22.

⁵⁷ Дорев, П. Документи за българската история. Т. III. Документи из турските държавни архиви. Ч. I (1564 – 1872). София, 1940, с. 352. За тази твърде спорна личност в българската история вж. общо Марков, И. Хаджи Иван(чо) хаджи Пенчович. Мит и реалност. София, 2013.

⁵⁸ Цариградски вестник, год. VI, бр. 295, 22 септември 1856.

⁵⁹ Табаков, С. Опит за история на град Сливен I, с. 286; Хронологическо описание на по-важните и забележителни събития в град Стара Загора в черковно, училищно и общонародно отношение в XIX в. от

българи: старозагорските чорбаджии Тодораки Хаджикосев⁶⁰ и хаджи Господин Славов (1811 – 1893)⁶¹, търновският търговец и индустриалец Стефан Карагъзов (1818 – 1879)⁶², пловдивският общественик и просветител Йоаким Груев (1828 – 1912)⁶³, братя Гешови⁶⁴ и Михалаки бей Гюмюшгердан (1800 – 1880)⁶⁵ от гр. Пловдив, Николаки бей от гр. Свищов⁶⁶, Димитраки ефенди от гр. Тулча⁶⁷ и т.н.

Българи с капуджибашийски сан се срещат и във Видинския санджак през 60-те – 70-те години на XIX в. Във в. „Дунав“ от 13 август 1867 г. е публикувано съобщение, че Райко ага, член на идаре-меджлиса във Видин, е провъзгласен за „царски капуджибашия“⁶⁸. През 1876 г. са отбелязани като „сербеввабини [капуджибашии] при Високата порта“ чорбаджиите Цанко ага (Цанко Хаджиангелов), Зайко ага (Цветко Бояджията) и Севастаки ага (Севастаки Ганзовянов). Титлата „ага“ носят други петима местни български първенци, които също са държавни чиновници: Цеко ага (Цеко Ванчов), Нако ага (Нако Милюв), Кънчо ага (Кънчо Панов), Ванко Нешев ага и Занко Игнатов ага⁶⁹. По-рано, през 1868/1869 г., председател на Съвета на градската управа във Видин е хаджи Захари ага, а сред неговите членове са Денко ага и хаджи Иванчо ага⁷⁰. В административните и съдебните структури на града участват още хаджи Томаки ага (Томаки бей Цанов), Илия ефенди Цанов, хаджи Тодор ага, Бояджи Марин ага, Ангел ага, Александър Николчо ага, Минко ага, Георги ага, Вълчо ага, Саво ага, хаджи Нико ага⁷¹. С даването на титли на тези големци османското правителство иска да възнагради тяхната лоялност в една гранична и размирна област, където идеята за българска автономия по сръбския пример е жива от дълго време.

В Османската империя „ага“ са титулувани еничарски офицери, дворцови сановници и държавни служители⁷². „Ефенди“ е почетна титла, еквивалент на английската „сър“. Носена е от турски чиновници, учени и най-общо от образовани и уважавани хора⁷³. В епохата на Танзимата с титлите „ага“ и „ефенди“ са отличени много представители на българския обществен елит – от Тулча и Одрин до Видин, Ниш и Битоля. Но още преди танзиматските реформи „ефенди“ се употребява за богати и знатни християни, включително българи. Имаме подобен пример от 1757 г. Арменецът Ованес Товмаджиян пише за „българския търговец от Ислимия [Сливен] Димитраки ефенди“, който поддържа приятелски и делови контакти с арменския търговец от Одрин Ованес

хаджи Господин Славов. Стара Загора, 2008, с. 155.

⁶⁰ Кънчев, М. Видрица. Спомени, записки, кореспонденция. Ръкописа проучили и подготвили: ст. н. с. К. Възвъзова-Каратеодорова, Т. Тихов. София, 1983, с. 258.

⁶¹ Хронологическо описание, с. 155.

⁶² Дунав, год. III, бр. 161, 22 март 1867; Грънчаров, М. Чорбаджийството и българското общество, с. 142.

⁶³ Хронологическо описание, с. 155.

⁶⁴ Пак там, с. 155.

⁶⁵ Тодоров, Н. Титлата капъджъбашъ, с. 145.

⁶⁶ Дунав, год. IV, бр. 261, 17 март 1868.

⁶⁷ Дунав, год. VII, бр. 603, 22 август 1871.

⁶⁸ Дунав, год. III, бр. 200, 13 август 1867.

⁶⁹ Недков, Б. Турски документи за Ботевата чета. // Христо Ботев. Сборник по случай сто години от рождението му. Под редакцията на М. Димитров и П. Динеков. София, 1949, с. 728.

⁷⁰ Атанасов, Х. Българи в османската жандармерия? Нови данни за Видин от 60-те години на XIX век. // Модернизационни тенденции в стопанския и културен живот във Видинско и Тимошко (XVIII – XX век). Сборник с материали от международна конференция Видин, 24 – 25 октомври 2018 г. Съставители С. Кръстева, М. Новакова. София, 2022, с. 44.

⁷¹ Saracoglu, M. Letters from Vidin: a Study of Ottoman Governmentality and Politics of Local Administration, 1864 – 1877. Dissertation. The Ohio State University, 2007, p. 99 – 223.

⁷² Bayerle, G. Pashas, Begs and Effendis. A Historical Dictionary of Titles and Terms in the Ottoman Empire. Istanbul, 2011, p. 2; Венедикова, К. Няколко надписа от османско време от Велико Търново и Великотърновско. // Известия на РИМ – Велико Търново, 2015, № 30, с. 110.

⁷³ Bayerle, G. Pashas, Begs and Effendis, p. 44; Дорев, П. Документи за българската история III/I, с. 490.

Беришахоглу⁷⁴.

Известен брой българи от Ниш, Пирот, Враня и Лесковац също са включени в османския управленски апарат и са почетени като „ага“ и „ефенди“: Михо ага, Йованчо ага, Дено ага, Пешо ефенди, хаджи Яко ефенди и Минчо ефенди от гр. Ниш; Пенчо ага, Христо ага, Панайот ага, Гьоко ага, Кочо ага, Петре ага, Митю ага и Гончо ефенди от гр. Пирот; Яньо ага, Тасо ага, Димитър ага, Томо ага, Митко ага, Мито ага и Байно ага от гр. Враня; Михал ага, Йован ага, Стоянчо ага, хаджи Косто ефенди, Мито ефенди, Стоянчо ефенди и Михалаки ефенди от гр. Лесковац⁷⁵. Това отново е част от реформаторската политика на Високата порта, чиято цел е да намали недоволството на местното християнско население с включването на видни негови представители в административните и съдебните съвети. Тези земи подобно на Видинския санджак се намират в съседство с автономното Сръбско княжество и в тях през първата половина на XIX в. избухват няколко големи въстания срещу „зулумите“ на местните мюсюлмански големци. Жестокото им потушаване не сломява духа на съпротива у тамошните български жители⁷⁶. Разбира се, Портата толерира християнски представители, които в меджлиса ще служат на нейните интереси. В дописка на „Цариградски вестник“ (20 юни 1859 г.) се посочва, че част от християните в Нишкия меджлис не са българи, а куцовласи, и заедно с турците вършат насилия над българското население⁷⁷. Но в управителните органи на Ниш има и хора като чорбаджи Мице, подозирани от османските власти в антидържавни дела и заговор за бунт⁷⁸.

В административния и съдебния меджлис на гр. София участват българите хаджи Мано ага (хаджи Мануил/Мано Стоянов), Пешо ага (Петър/Пешо Тодоров-Желявеца), Мито ага (Мито Каймакчията), Димитър ага (Димитър Трайкович) и Нешо Кираджи ефенди⁷⁹. Хаджи Мано ага, Пешо ага и Мито ага заедно с хаджи Иванчо ефенди Хаджипенчович са българските първенци, включени в Извънредната следствена комисия, която осъжда Васил Левски (1837/1840 – 1873) и Димитър Общи (1835 – 1873) на смърт, а съратниците на Апостола – на затвор и заточение⁸⁰. За участието си в съдебния процес тримата чорбаджии от София са наградени с ордени „Меджидие“ V степен⁸¹. Хаджи Мано Стоянов подпомага парично БРЦК⁸², а синът на Пешо Желявеца – Тодор (Тодораки) Пешов (1838 – 1892), е член на Софийския революционен комитет⁸³, но след арестите на много комитетски дейци чорбаджийският прагматизъм и стремежът за самосъхранение вземат връх над патриотизма – софийските първенци в Извънредната комисия предпочитат да са сред съдещите, отколкото между съдените. Това участие хвърля заслужена сянка върху немалкото им родолюбиви дела.

На страниците на в. „Дунав“ (1865 – 1877) и в статистическите годишници (salname) на Дунавския вилает (1868 – 1877) присъстват стотици титулувани българи, които са

⁷⁴ Арменски пътписи за Балканите (XVII – XIX в.). Съставителство, превод от древноарменски и коментар А. Орманджиян. София, 1984, с. 49 – 51.

⁷⁵ Дунав, год. II, бр. 100, 17 август 1866; Дунав, год. IV, бр. 340, 29 декември 1868; Тафрова, М. Танзиматът, вилаетската реформа и българите. Администрацията на Дунавския вилает (1864 – 1876). София, 2010, с. 208 – 209, 223.

⁷⁶ Дорев, П. Документи за българската история III/I, с. 274, 292 – 294, 296 – 299.

⁷⁷ Цариградски вестник, год. IX, бр. 436, 20 юни 1859.

⁷⁸ Дорев, П. Документи за българската история III/I, с. 296.

⁷⁹ Тафрова, М. Танзиматът, с. 209, 212, 220, 224, прил. № 1, 2, 4, 5.

⁸⁰ Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд. Документи из турските архиви. Под редакцията на проф. А. Бурмов. София, 1952, с. 232 – 261.

⁸¹ По следите на Левски и БРЦК. Нови османски документи. Съставители О. Събев, Д. Чаушева, В. Комбов, А. Коюнджу. София, 2020, с. 108 – 112.

⁸² Заимов, С. Миналото. Очерки и спомени за дейността на българските тайни революционни комитети от 1869 – 1877 година. София, 1983, с. 219.

⁸³ Крайчов, Т. Диарбекирски дневник и спомени. Съставителство, коментар и бележки В. Тилева и З. Нонева. София, 1989, с. 36 – 37.

членове на управителните органи на вилаета. Тук ще посочим само част от тях: Ангелчо ага Симеонов, Димитър (Димитраки) ефенди Селвели, Петраки ефенди Златев, Костаки ефенди Маринович, Данил ефенди, Мито ефенди и Христо ефенди от гр. Русе; Славчо ага, хаджи Доси ага, хаджи Кочо ага, Йорги Недьо ага, Раде ага, Симеон ага, Перо ага, Стефан ефенди Карагъзозлу (Карагъзов), Петър ефенди, Янко ефенди, Христки ефенди и Йорги ефенди от гр. Търново; Христо ага, Анастас ага, Иванчо ага, Иван ага, Гато ага, Нико ага, Петко ага, Димитър ага и Ганчо ага от гр. Севлиево; Младен ага, Тани ага, Велко ага, Живко ага, Лазар ага, Вълко ага, Русин ага, Петре ага, Виден ага, Илия ага, Цеко ага, Величко ага, Христо ага, Атанас ефенди и Васил ефенди от гр. Белоградчик; Дамян ага, Ангел ага, Игнат ага, Михал ага, Петре ага, хаджи Митре ага и Ицо ага от гр. Берковица; Къно ага, Русен ага, Йованчо ага, Йорги ага, Нино ага, Николчо ага, Гаврил ага, Милчо ага, Драган ага, Малчо ага, Коста ага, Кръстьо ага, Ангелаки ага, Ценко ага, Юнчо (Йончо) ага, Стоян ага, Георги ага, Петър ага и Тодор ага от гр. Лом; Ради ага, Марко ага, Кирал ага, Яни ага, Сава ага, Маринчо ага, Йорги ага, Велико ага, Минчо ефенди, Михо ефенди, Кирил ефенди, Ради ефенди и Иванчо ефенди от гр. Силистра; близо 20 „ефендита“ и „аги“ българи от гр. Габрово; Андон ага, Христо ага, хаджи Димчо ага, Дичо ага, хаджи Панайот ага, Чолак Чако ефенди и Величко ефенди от гр. Шумен, хаджи Васил ага, Йордан ага, Йорги ага и Тодор ага от гр. Хаджиоглу Пазарджик (дн. гр. Добрич) и др.⁸⁴ Някои български първенци (Драган ефенди Цанков, Петраки ефенди Златев, Илия ефенди Цанов, Йордан ефенди Бакалов и др.) са назначени от Високата порта за муавини (помощник-управители) на санджаци⁸⁵.

Много българи, носещи като османски чиновници титлите „ага“ и „ефенди“, са регистрирани и в югозападните български земи. Можем да споменем имената на Петре ага, Йован ага и Яни ага от гр. Тетово; Димитър ефенди, Рато ага, Цветан ага, Петко ага, Йованчо ага, Ташо ага, Джотко ага, Димитър ага, Джоро ага, Крало ага и Пандил ага от гр. Куманово; Йорги ефенди, Ристо ага, Арсо ага, хаджи Янко ага, Трендафил ага, Андон ага, Кочо ага, Мите ага и хаджи Апостол ага от гр. Щип; Алексан ефенди, Джоро ага, Атанас ага, Доде ага, Чуне ага, Ване ага, Янко ага, Стоянче ага, Гого ага и хаджи Петре ага от гр. Крива Паланка и т.н.⁸⁶

През януари 1877 г. кандидати за османския парламент са голям брой титулувани българи от всички краища на българската земя: Димитраки бей Хадживълчев (Тулча), Зайко ага (Видин), Бояджи Марин ага (Видин), хаджи Тодор ага (Видин), Юнчо (Йончо) ага (Лом), Цеко ага (Лом), Узун Иван ага (Свищов), Господин ага (Варна), Петър ага Димитров (Ловеч), Ангел Кочо ага (Ловеч), Михал ага (Берковица), Георги ага Кабакчиоглу (Търново), Константин ага (Мачин), Димитраки ага (Кюстенджа), Петраки ефенди Златев (Русе), хаджи Атанас ефенди (Русе), Тодор Марков ефенди (Русе), Михаил ефенди Стефанович (Русе), Стефанаки ефенди Хадживълчев (Тулча), Тодор ефенди Икономов (Тулча), Илия ефенди Цанов (Видин), Петър ефенди Дамянов (Видин), Яни ефенди (Свищов), хаджи Михал ефенди Димчооглу (Ловеч), Илия ефенди Данчев (Севлиево), Иванчо ефенди Хаджиангелов (Севлиево), Йордан ефенди (Търново), Добри ефенди (Шумен), Величко ефенди Домузчиоглу (Варна), Иванчо

⁸⁴ Salname-i Vilayet-i Tuna. I – X. Rusçuk, 1285 – 1294 (1868 – 1877); Дунав, год. III, бр. 238, 24 декември 1867; Дунав, год. IV, бр. 340, 29 декември 1868; Дунав, год. X, бр. 872, 12 май 1874; Дунав, год. X, бр. 886, 30 юни 1874; Дунав, год. X, бр. 887, 3 юли 1874; Дунав, год. X, бр. 889, 10 юли 1874; Дунав, год. X, бр. 890, 14 юли 1874; Дунав, год. X, бр. 899, 14 август 1874; Дунав, год. X, бр. 901, 21 август 1874; Дунав, год. XI, бр. 954, 9 март 1875; Дунав, год. XI, бр. 983, 25 юни 1875 и т.н. Вж. също Тафрова, М. Танзиматът, с. 207 – 225, прил. № 1 – 5.

⁸⁵ Дунав, год. IV, бр. 320, 16 октомври 1868; Дунав, год. V, бр. 363, 26 март 1869.

⁸⁶ Çelina, D. Prizren Yüz Yıl Önce (1875 – 1905). // Çevren: toplum, bilim, yazın ve sanat dergisi, 1976, № 11, s. 83 – 84.

ефенди Хаджипетров (Котел) и др.⁸⁷ Избрани са само седем българи: Димитраки бей, брат му Стефанаки ефенди, Петраки ефенди Златев, Захари ефенди Хаджигюров от Самоков, Пешо ефенди Тодоров от София, Димитър ефенди Робев от Битоля и Георги (Георгаки) ефенди Карамихалев от Одрин⁸⁸.

В Османската империя през XIX в. по европейски образец е въведена таблица за ранговете на гражданските чиновници, както е при военните звания. Цивилните служители се разделят на няколко класа. Най-горният е „Rütbe-i Bala“, а после следват: първи („Ula“) с две степени (I. „Ula Sinif-i evvel“ и II. „Ula Sinif-i Sani“), втори („Sanie“) с две степени (I. „Sanie Sinif-i evvel mütemaizi“/съкр. „Sanie mütemaizi“ и II. „Sanie Sinif-i Sani“), трети („Salise“), четвърти („Rabie“) и пети („Hamise“)⁸⁹. Много българи са удостоени с такива чинове: Стефан Богориди (Стефанаки бей) („Rütbe-i Bala“)⁹⁰, Георги Чалъков (Георгаки бей) („Ula Sinif-i Sani“)⁹¹, Гаврил ефенди Кръстевич („Sanie mütemaizi“⁹² и „Ula“ II степен⁹³), хаджи Иванчо ефенди Хаджипенчович („Ula“ II степен)⁹⁴, Димитраки бей Хадживълчев („Sanie mütemaizi“)⁹⁵, Марко Балабанов („Sanie mütemaizi“)⁹⁶, Йордан ефенди Бакалов („Sanie“ II степен)⁹⁷, Атанас ефенди („Sanie“ II степен)⁹⁸, Тодор Марков („Salise“)⁹⁹, Таско ефенди („Salise“)¹⁰⁰, Димитраки ефенди Селвели („Salise“)¹⁰¹, Петраки ефенди Златев („Salise“)¹⁰², Николаки Власаков („Salise“)¹⁰³ и др.

Изредените личности са част не само от българския, но и от османския елит. Сред посочените имена на „аги“ и „ефендита“ се разпознават редица известни възрожденски първенци и общественици – Гаврил Кръстевич (1817 – 1898), Драган Цанков (1828 – 1911), Димитраки бей Хадживълчев, Тодор Икономов (1835 – 1892), Марко Балабанов (1837 – 1921), Томаки бей Цанов и синът му Илия Цанов (1835 – 1901), хаджи Иванчо Хаджипенчович, Димитър Селвели (ок. 1829 – 1896), Костаки Маринович (1829 – 1885), Петраки Златев, Ангелчо Симеонов, Стефан Карагъзов, Иван Хаджипетров (1834 – 1909), Йончо Тончев и т.н. Между тях има хора, запомнени със значими заслуги към своето отечество през Възраждането и в Следосвобожденската епоха. Други като хаджи Иванчо Хаджипенчович, Петраки Златев и Йончо Тончев са заклеиявани и осмивани

⁸⁷ Дунав, год. XII, бр. 1137, 23 януари 1877.

⁸⁸ Doustour-i Hamidie. Appendice a la Legislation Ottomane. Publie par D. Nicolaides. P. V. Constantinople, 1878, р. 348, 350 – 351; Дунав, год. XII, бр. 1134, 12 януари 1877; Дунав, год. XII, бр. 1145, 20 февруари 1877; Напредък, год. XI, бр. 121, 4 март 1877; 1877. Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan Albümü. Ankara, 2023, s. 35 – 36, 40, 48 – 49.

⁸⁹ Арнаутов, Х. Пълно събрание на държавните закони, уставы, наставления и високи заповеди на Османската империя. Цариград, 1871, с. 59; Летоструй или къщний календар за проста година 1871. Третья годишнина. Виена, 1871, с. 66; Recueil des rapports des secrétaires de légation Belgique. T. I. Bruxelles, 1872, р. 270; Теплов, В. Смутное время и дворцовый переворот в Константинополе (Записки очевидца). Санкт Петербург, 1897, с. 146; Стамболски, Х. Автобиография, дневници, спомени (1852 – 1879). Откъси. София, 1972, с. 885.

⁹⁰ Бонева, В. Княз Стефан Богориди – един българин от другата страна на Високата порта. // История, 1997, № 3 – 4, с. 74.

⁹¹ Македония, год. II, бр. 25, 18 май 1868.

⁹² Турция, год. III, бр. 5, 23 юли 1866.

⁹³ Дунав, год. IV, бр. 271, 28 април 1868.

⁹⁴ Пак там.

⁹⁵ Ден, год. I, бр. 34, 29 ноември 1875; Дунав, год. XI, бр. 1027, 3 декември 1875; Напредък, год. X, бр. 71, 6 декември 1875.

⁹⁶ Стамболски, Х. Автобиография, с. 576.

⁹⁷ Дунав, год. III, бр. 200, 13 август 1867.

⁹⁸ Пак там.

⁹⁹ Пак там.

¹⁰⁰ Дунав, год. IV, бр. 261, 17 март 1868.

¹⁰¹ Ден, год. I, бр. 34, 29 ноември 1875; Дунав, год. XI, бр. 1027, 3 декември 1875.

¹⁰² Дунав, год. III, бр. 229, 22 ноември 1867.

¹⁰³ Стамболски, Х. Автобиография, с. 576.

в българския революционен печат като туркофили и турски шпиони¹⁰⁴. В биографиите им не липсват народополезни прояви, но трябва да признаем, че с много от делата си (най-вече срещу българското национално-освободително движение) те сами са се „осъдили“ на презрение и забрава.

Някои видни български първенци получават титлата „бей“ („княз“). Най-известният българин, удостоен с нея, е Стефан Богориди (ок. 1775/1780 – 1859)¹⁰⁵, но той далече не е единственият. Запазен е споменът, че още по времето на последния охридски архиепископ Арсений II (1763 – 1767) е имало четирима влиятелни християнски големци в Охрид – Нейко челеби, Стамче (Станче) бей, Буяр Лигдо и Малечко бей, които са били кожухари и султански доставчици на кожи¹⁰⁶. Най-много българи получават бейска титла през втората половина на XIX в.

Султанът отличава с това благородническо звание братята Димитраки и Стефанаки, синове на жеравненския чорбаджия Тодор Хадживълчев¹⁰⁷. След изтеглянето на руската армия от Тулча през Кримската война Димитраки Хадживълчев временно поема управлението на града и опазва от разграбване турските имущества и складове с храни. Според Данаил Константинов, за тази заслуга той е поканен през 1856 г. на лична среща от падишаха, който го провъзгласява за „бей“ и му подарява златна сабя, украсена с брилянти¹⁰⁸. Дописка от Тулча в „Цариградски вестник“ (22 септември 1856 г.) съобщава, че Димитраки е издигнат в ранг „капуджибашия“ със султански ферман¹⁰⁹, но не споменава за бейската му титла. Несъмнено той е удостоен с нея, защото в документи и други извори е титулуван „бей“¹¹⁰. По-нататък неговото кариерно издигане продължава: през ноември 1875 г. получава чин „Sanie mütemaizi“¹¹¹, а в началото на 1877 г. е избран за народен представител от Дунавския вилает в османския парламент¹¹².

Биографията на Георги Стоянов Чалъков (Георгаки бей) (1815 – 1882), син на чорбаджията Големи Стоян Теодоров Чалъков (1768 – 1850), показва постъпателното му изкачване по йерархичната стълба на Османската империя. Избиран е последователно за член на пловдивския управителен съвет (1858 г.), за български представител в градския меджлис (1860 г.) и член на вилаетския меджлис в Одрин (1867 г.), получава капуджибашийски сан (1864 г.), награден е с ордени „Меджидие“ IV (1866 г.) и III степен (1869 г.), назначен е в Държавния съвет (Шура-и девлет) (1868 г.), избран е за член на Сената (1877 г.) и не на последно място – удостоен е с титлата „бей“¹¹³. Друга видна

¹⁰⁴ Вж. напр. Ботев, Х. Събрани съчинения. Т. I. Под редакцията на Ц. Унджиева. София, 1976, с. 83, 94, 104, 111, 226, 231 – 235, 241, 249 – 250, 300.

¹⁰⁵ Стефан Богориди е провъзгласен не само за бей на о-в Самос, но и за почетен бей на Влашкото княжество. Без реално да заема престола във Влахия, той получава почестите, с които са удостоявани влашките и молдовските господари (Богориди, Е. Един българин из миналите времена. Княз Стефан Богориди. // ПСп БКД, 1911, № 71, с. 478 – 480; Бонева, В. Княз Стефан Богориди, с. 73 – 74).

¹⁰⁶ Снегаров, И. История на Охридската архиепископия-патриаршия. Т. 2. От падането ѝ под турците до нейното унищожение (1394 – 1767). Второ фототипно издание. София, 1995, с. 517.

¹⁰⁷ Чолов, П. Жеравненският род, с. 153 – 155.

¹⁰⁸ Константинов, Д. Жеравна, с. 157.

¹⁰⁹ Цариградски вестник, год. VI, бр. 295, 22 септември 1856.

¹¹⁰ Вж. напр. Doustour-i Namidie V, р. 350; България, год. II, бр. 76, 31 август 1860; Турция, год. I, бр. 5, 22 август 1864; Турция, год. II, бр. 9, 4 септември 1865; Турция, год. II, бр. 15, 16 октомври 1865; Македония, год. VI, бр. 6, 1 май 1872; Дунав, год. XI, бр. 1027, 3 декември 1875 и т.н.

¹¹¹ Ден, год. I, бр. 34, 29 ноември 1875; Дунав, год. XI, бр. 1027, 3 декември 1875; Напредък, год. X, бр. 71, 6 декември 1875.

¹¹² Doustour-i Namidie V, р. 350; Дунав, год. XII, бр. 1134, 12 януари 1877; Дунав, год. XII, бр. 1145, 20 февруари 1877; Напредък, год. XI, бр. 121, 4 март 1877.

¹¹³ Македония, год. I, бр. 12, 18 февруари 1867; Македония, год. II, бр. 25, 18 май 1868; Дунав, год. V, бр. 378, 21 май 1869; Дунав, год. XIII, бр. 1151, 13 март 1877; Кесяков, Х. Вълко и Стоян Тодорови Чалъкови. Потекло, живот и дейност. Пловдив, 1935, с. 44; Левкова, М. Възрожденецът Георги Стоянов Чалъков. // Годишник на РИМ – Пловдив, 2009, № 6, с. 33; Същата. Османски документи в българските родови архиви от епохата на Възраждането (по примера на Чалъковия род). // Туркологични изследвания.

личност от Чалъковата фамилия, д-р Георги Вълкович (1833 – 1892), син на Малки Вълко Куртович Чалъков (1788 – 1837), се издига до „миралай“ (полковник) и „бей“, отличен е с орден „Меджидие“ IV степен¹¹⁴.

Познати са още български чорбаджии, получили бейска титла: Михалаки бей Гюмюшгердан от Пловдив¹¹⁵, Николаки бей от Свищов¹¹⁶, хаджи Томаки бей Цанов от Видин¹¹⁷, хаджи Зафир бей Хаджиангелов (1804 – 1875) от Велес¹¹⁸ и др.

Отделни първенци са почетени с високия чин „паша“. Йордан Бакалов (Йорданчо паша) (неизв. – 1882) от Елена е назначен в края на 1876 – началото на 1877 г. за османски управител (мютесариф) на Пиротския санджак с ранг „*mirimiran*“ (паша с две конски опашки)¹¹⁹. Преди това този влиятелен еленски чорбаджия е издигнат в чин „*Sanie*“ II степен (1867 г.)¹²⁰, поставен е за муавин (помощник) на търновския мютесариф (1868 г.)¹²¹, а през февруари 1876 г. става каймакам на Габрово¹²². Има и други българи с пашовска титла: Димко Радев (Димко паша) (1810 – 1875) от Велес¹²³, Никола Станчов (Николаки паша) от Русе¹²⁴ и т.н.

Твърде пресилени са данните, че присъствието на християни в меджлисите е формално и мнението им не се взема под внимание¹²⁵. Вероятно е имало такива случаи, но тук ще дадем примери за изключително влиятелни български първенци, чиято дума „тежи“ и понякога е решаваща в местното управление. Неправомерно е и твърдението, че с танзиматските реформи българите за пръв път получават достъп до османските управленски структури. Всъщност още преди това те имат място в управлението на градове и области като мемлекет-чорбаджии, вилаетски и казалийски чорбаджии, коджабашии и баш кнезове, като съветници, ковчежници и бирници на регионалните османски властници. В настоящата работа ще бъдат разгледани подобни личности.

Църковни титли. Независимо че са светски лица, много български първенци заемат висши длъжности в църковната администрация. Причината се корени в тяхното влияние и авторитет и в пожертвованията им за храмове и манастири. Като приближени сановници на архиереите, те формират прогръцки „патрициат“¹²⁶, който заседава в митрополитския съвет, помага при събирането на „владичината“, участва в настоятелствата на църкви и манастири и т.н. Наместници в гр. Стара Загора на

Шумен, 2020, с. 29 – 30.

¹¹⁴ Напредък, год. X, бр. 71, 6 декември 1875; Напредък, год. XI, бр. 104, 22 октомври 1876; Българската възрожденска интелигенция. Енциклопедия. София, 1988, с. 128; Стрезова, А. Последен по рода си. Д-р Георги Вълкович (1833 – 1892). София, 2022, с. 91.

¹¹⁵ Пеев, А. Пловдив към средата на XIX век според описанието на К. Д. Моравенов. Пловдив, 1930, с. 78 – 80.

¹¹⁶ Дунав, год. IV, бр. 261, 17 март 1868.

¹¹⁷ Димитров, Г. Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение. Кн. II. София, 1896, с. 156 – 157.

¹¹⁸ Стефанова, Н. Две далечни светлини (Страници от семейния архив). София, 1987, с. 9; Стрезова, А. Родът Хаджимишеви в Солун. // Солун и българите: история, памет, съвремие. София, 2019, с. 478.

¹¹⁹ Дунав, год. XII, бр. 1131, 2 януари 1877; Дорев, П. Документи за българската история. Т. IV. Документи из турските държавни архиви. Ч. II (1863 – 1909). София, 1942, с. 35. Вж. също Николић, В. Стари Пирот. Етнолошке белешке из прошлости града. Пирот, 1974, с. 73; Стојанчевић, В. Прошлост Пиротског краја у периоду ослобођења (1874 – 1878). // Историјски часопис, 1980, № 27, с. 200; Същият. Српски народ у Старој Србији у Великој Источној кризи (1876 – 1878). Београд, 1998, с. 46.

¹²⁰ Дунав, год. III, бр. 200, 13 август 1867.

¹²¹ Дунав, год. IV, бр. 320, 16 октомври 1868.

¹²² Дунав, год. XI, бр. 1045, 11 февруари 1876; Стамболски, Х. Автобиография, с. 571.

¹²³ Хаджипанзов, П. Видни велешани. София, 2011, с. 18.

¹²⁴ Манолова, Н. Търговски сдружения и обществено поведение. // Създаване и развитие на модерни институции в българското възрожденско общество. София, 1996, с. 93; Николова, Ю. Достойно естѣ. Свищов през XIX век и първото десетилетие на XX век. Личности, събития, факти. София, 2006, с. 393.

¹²⁵ Вж. цитираните сведения у Тафрова, М. Танзиматът, с. 177 – 179.

¹²⁶ Маркова, З. Българското църковно-национално движение до Кримската война. София, 1976, с. 49.

търновския митрополит, членовете на чорбаджийската фамилия Бойоглу носят титлата „екзарх“, която „се предавала в разстояние на дълго време от баща на син“¹²⁷. В приписка (1767 г.) от пентикостар на църквата „Св. Илия“ в с. Тича поп Стойко Владиславов (бъдещият епископ Софроний Врачански) споменава „екзарх Велчо чорбаджи“¹²⁸, който е бил авторитетна личност, за да бъде поставен за владишки наместник на селото. В писмо (1801 г.) е отбелязан „кир Теодория екзарх“, един от главните чорбаджии на Сливен¹²⁹. Димо Дяков от гр. Малко Търново също е екзарх (наместник) и „деспот векили“ (пълномощник) на одринския гръцки владика¹³⁰. Друг влиятелен малкотърновски първенец – Георги Пишманов, е заместник на Димо Дяков като „деспот векили“¹³¹. Трънският чорбаджия Пею Степанов (1768 – 1869) е екзарх на нишавския митрополит¹³². След него владишки наместник става братовият му син Григор (Гига) Пеев (1810 – 1902)¹³³. Чорбаджи Христо Дамянов (1775/1780 – 1852) от гр. Прилеп се ползва с голям авторитет пред пелагонийските митрополити и като техен наместник в града носи титлата „логотет“¹³⁴. Така е титулуван и „градоначалникът“ на Щип хаджи Константин Анастасов¹³⁵. В тези случаи чорбаджиите все още са верни чеда на Вселенската патриаршия, преди движението на българите за църковна независимост да превърне голяма част от българския елит в противник на гръцкото духовенство.

„Хаджия“. Истинска „Одисея“ е било пътуването до Божи гроб и само заможни люде са могли да си го позволят. Стремелът към титлата „хаджи“ в българското общество под османска власт е огромен, защото тя създава на тези, които я носят, „ореола“ на първенци в тяхната общност и им проправя път нагоре в социалната йерархия. Много от българските чорбаджии са хаджии и/или синове на хаджии и разчитат на уважението, която тази титла им дава не само пред християните, но и пред мюсюлманите¹³⁶. За българите тя е знак на благородство. Според Иван Добровски (1812 – 1896), „хаджийството беше едно време много почетно, каквото барон, дете се казва в Европа“¹³⁷, а Михаил Маджаров (1854 – 1944) пише, че „титлата хаджия и хаджийка беше нещо като английското сър и леди“¹³⁸.

Някои чорбаджии са „отрупани“ с титли и звания: ефенди, ага, капуджибаши, хаджи, чорбаджи, градоначалник, векил, екзарх, епитроп и т.н. Например в акт за продажба на църковно място от 1837 г. прилепският чорбаджия Христо Дамянов присъства сред

¹²⁷ Шишманов, И. Александър Стоилович Боев Екзарх (1810 – 1891). // Свобода, год. VI, бр. 643, 9 октомври 1891; Янков, Т. Александър Екзарх. Из историята на Българското възрождение. // Българска мисъл, 1929, № 3, с. 253 – 255; Воалри, П. Александър Екзарх. Една българска съдба. София, 2012, с. 55 – 73.

¹²⁸ Василиев, А. Български възрожденски майстори. София, 1965, с. 77 – 78; Начев, В. Ферманджиев, Н. Писаме да се знае. Приписки и летописи. София, 1984, с. 105.

¹²⁹ Караджова, Д. Сливен и Елена през Възраждането. Принос към изследванията. София, 2014, с. 143.

¹³⁰ Аянов, Г. Малко Търново и неговата покрайнина. Антропо-географски и исторически проучвания. Бургас, 1939, с. 192.

¹³¹ Пак там, с. 193.

¹³² Сборник „Трънски край“, с. 197 – 198, 208, 516. Вж. и Манолова-Николова, В. „Знано да буди кой прави цркви...“ (Църквата „Св. Вмк. Димитрий“ на с. Ярловци в Трънския край). // Balkanistic forum, 1997, № 1, с. 72; Същата. Българите, църковното строителство и религиозната литература (30 – 40-те години на XIX век). София, 2016, с. 99; Същата. За митрополит Евстатий Нишавски (Пелагонийски), 1874 – 1878 г. // Кракра. Т. I. Научни редактори В. Крумова, доц. Г. Н. Николов. София-Перник, 2020, с. 175.

¹³³ Манолова-Николова, В. За митрополит Евстатий Нишавски, с. 175.

¹³⁴ Трайчев, Г. Град Прилеп. Историко-географски и стопански преглед. София, 1925, с. 77, 93; Шалдев, Х. Град Прилеп, с. 10 – 11; Трајановски, А. Црковно-училишните општини, с. 54, 56.

¹³⁵ Јосимовска, В. Добродетелот Константин Анастасов (Хаци Костадин Логотет). // Годишен зборник, 2010, № 1, с. 117 – 119.

¹³⁶ Книга за българските хаджии. Съставители С. Гюрова и Н. Данова. София, 1995, с. 13 – 17; Стефанова, М. Книга за българските чорбаджии, с. 41 – 42.

¹³⁷ Шишманов, И. Иван Добровски. // Шишманов, И. Избрани съчинения. Т. I. Под редакцията на Г. Димов. София, 1965, с. 304.

¹³⁸ Книга за българските хаджии, с. 33.

подписалите се светски и духовни лица като „градоначалник логотет хаджи Христо епитроп“¹³⁹.

Възхваляващи определения. Те изтъкват благородството, почтеността, благочестието и милосърдието на българските първенци и сякаш се отнасят за аристократични особи. Към врачанските чорбаджии хаджи Тодор (Тошо) Ценов (1748/1749 – 1831/1836) и сина му Димитраки Хаджитошев (ок. 1780 – 1827) се обръщат с „ваше благородие“, „ваше почтенорodie“, „ваше господство“ и ги обси́пват с величаещи епитети: „прелюбезнейший, благороднейший, милостивейший благодетелю, господару кир хаджи Теодору“, „благородний и досто́почтений господине кир Тошо“, „почтений господарю, кир хаджи Тоше“, „благороднейший господин хаджи кир Тошо“, „благопочтенородному господару кир хаджи Тошо“, „благородному и хри́столюбивому господину“, „благородний и досто́почтений господар кир Димитраки“ и т.н.¹⁴⁰ В писмо от Рилския манастир до хаджи Тошо, неговият син е наречен „челеби Димитраки“¹⁴¹. С „челеби“ (т.е. „благороден“) се титулуват знатните християнски „архонти“ в градове като Цариград, Одрин и Пловдив.

Монасите на Зографския, Хилендарския, Иверския и други манастири използват следните обръщения за своя благодетел, котленския чорбаджия Божил Съботинов: „благородному и досто́нопочтенному господину чорбаджи кир Божи́лу“, „благороднейший господар кир Божил“ и „благородному и досто́почтенному господару кир Божи́лу“¹⁴².

В различни източници влиятелният чорбаджия, бегликчия и джелепин Големи Вълко Теодоров Чалъков (ок. 1765 – 1841) е назован „господар Вълко“, „благороднейший господар Вълко Теодорович“, „почтенейший господар чорбаджи Вълко Теодорович Чаликоглу“, „благороднейший и изящнейший Вълко чорбаджи Теодорович Чаликоглу“, „почтенейший, люборо́днейший и усерднейший кмет Вълко Теодорович Чаликович“, „благороднейший и високопочитаеми господин г. чорбаджи Вълко Теодорович“ и т.н.¹⁴³

Неговият брат Големи Стоян Теодоров Чалъков е наречен „почтенородният господин Стоян Чалъко́глу Бегликчи“ в „Летопис на Троянския манастир“¹⁴⁴ и „почтеният чорбаджи Стоян Теодоров Чалоглу, наш в Христа обичан син, първенец от Филипополската община“ в грамота от 8 ноември 1834 г. на вселенския патриарх Константин II (1834 – 1835)¹⁴⁵.

Помощникът на Чалъкови в събирането на данъка „беглик“, копривщенският чорбаджия Петко Доганов (1802 – 1852), е записан като „благородний г[осподин]“ сред „спомощниците“ за издаването на книгата „Въведение във всеобща история“ (1851 г.), превод от руски на Атанас Чолаков¹⁴⁶. В изданието присъстват имената на десетки спомоществователи, но чорбаджи Петко е един от малцината, отбелязани с епитета „благороден“.

Към силния, вдъхващ уважение и страх казанлъшки мемлекет-чорбаджия Стоян

¹³⁹ Иванов, Й. Български старини из Македония. Под редакцията на проф. Б. Ангелов и проф. Д. Ангелов. Фототипно издание. София, 1970, с. 66.

¹⁴⁰ Семеен архив на Хаджитошеви. Т. I. (1751 – 1827). Съставители К. Възвъзова-Каратеодорова, З. Маркова, К. Павлова-Харбова, В. Харизанов. София, 1984, с. 48, 55, 65, 70 – 71, 73 – 75, 134 – 135 и т.н.

¹⁴¹ Пак там, с. 75.

¹⁴² Арнаудов, М. Из миналото на Котел. Заселване, бележити личности, стопански живот, фолклор. София, 1931, с. 74 – 75.

¹⁴³ Гергов, И. Материали по нашето възраждане. // СбНУНК, 1908, № 24, с. 1; Кесяков, Х. Вълко и Стоян Тодорови Чалъкови, с. 41; Василиев, А. Български възрожденски майстори, с. 394.

¹⁴⁴ Начев, В. Ферманджиев, Н. Писахме да се знае, с. 280.

¹⁴⁵ Мутафчиев, П. Избрани произведения. Т. II. Под редакцията на проф. Д. Ангелов. София, 1973, с. 376 – 382.

¹⁴⁶ Въведение във всеобща история. Ч. I. Превел от руский Атанасий Чолаков Хиляндарец. Цариград, 1851, с. 199.

Груев (Стоянчо Груюглу) (1804 – 1861) се обръщат с „господство ви“¹⁴⁷. Казанлъчанинът Христати П. Георгиев посвещава издадената книга „Поучение на святаго Генадия, патриарха Константинополскаго“ (1858 г.) на своя именит съгражданин Груюглу, като не пести възхваляващите думи: „Его благородию Г. г. Стоянчо Груювичу, високопочитаемому Градоначалнику Казанлъкскому и теплому ревнителю Българскаго просвещения“¹⁴⁸.

За чорбаджи Георги Попсимеонов (1789 – 1881), търновски каза векил, са използвани обръщенията: „нашия градоначалник господин г. Георги“, „благородни градоначалниче“, „благородни и почтени градоначалниче“, „почтенейший градоначалниче господин Георги чорбаджи“, „благородни и почтени градоначалниче господин Георги чорбаджи“, „почт[енейший] чорбаджи Георги“ „почтенейший каза чорбаджи господин Георги папа Симеон“, „благороднейший господине Георгие“, „благородни господине Георги чорбаджи“, „почтенородни господине“, „почтенейший господар“, „благороднейший търновски господар г. Георги“, „усърдни наши господине Георги, каза чорбаджи“, „ваше благородие“ и т.н.¹⁴⁹ В гръкоезични документи е наречен „почтен архонт“¹⁵⁰.

Голямото уважение към Павел Поппетров Пеловски (Патъо чорбаджи) (1823 – 1893) от с. Видраре проличава и от достолепното обръщение: „Ваше благородие, господин Павле, честнейший господин, първопредставител народний“¹⁵¹.

По същия начин – „ваше благородие“, „ваше почтеноблагородие“, „его благородию“, „его високоблагородию“, „благородному почтенному господару“, е назоваван най-влиятелният самоковски първенец Захари Хаджигюров (ок. 1810 – 1892)¹⁵².

Чорбаджи Пею Степанов е почетен с обръщенията „его високоблагородию“, „почтенному господину чорбаджи Пею“, „почтенородному господину Пею Степановичу“, „благородному господину“¹⁵³.

Така митрополит Евстатий Нишавски (1874 – 1878) се обръща и към Гига Пеев, племенник на Пею Степанов: „Ваше високоблагородие чорбаджи Гига“¹⁵⁴.

Силният и привилегирован първенец от гр. Крива Паланка хаджи Стефан Хаджимладенов-Бегликчията, ктитор на манастира „Св. Йоаким Осоговски“, е величан като „почтенороден господин“¹⁵⁵.

Към Михалаки бей Гюмюшгердан се обръщат с думите: „до негова светлост Михалаки бей“, „високоблагородни господарю“ и „благороднейший Михалаки бей“¹⁵⁶.

¹⁴⁷ Георгиев, М. Стоянчо Груюолу (Повествования из живота му). // Казанлък в миналото и днес. Кн. I. София, 1912, с. 88 – 89.

¹⁴⁸ Поучение на святаго Генадия, патриарха Константинополскаго, за вярата и живота християнский. Превел от русский на българский язык Христати П. Георгиев Казанлъчанин. Цариград, 1858, с. 3.

¹⁴⁹ Вж. например НБКМ-БИА, II А 10, НБКМ-БИА, II А 14, НБКМ-БИА, II А 16, НБКМ-БИА, II А 17, НБКМ-БИА, II А 271, НБКМ-БИА, II А 1421, НБКМ-БИА, II А 1422, НБКМ-БИА, II А 1423, НБКМ-БИА, II А 1424, НБКМ-БИА, II А 1425, НБКМ-БИА, II А 1430 и т.н. Вж. също Гошев, И. В Трявна, с. 211; Георгиева, Г. Георги Попсимеонов – официален представител на православно население пред местните османски власти в Търновската каза. // Международна научна конференция на тема „Съвременното място и роля на алтернативните способности за разрешаване на спорове – между традицията и актуалната правна уредба в България и държавите-членки на Европейския съюз“, 09 – 10 ноември 2018 г. Велико Търново, 2019, с. 338, 340.

¹⁵⁰ НБКМ-БИА, II А 1459.

¹⁵¹ Патев, Н. Из миналото на Тетевенско и Ботевградско. Историко-етически опит. София, 1936, с. 96.

¹⁵² Попгеоргиев, Й. Материали по църковната борба. // СБНУНК, 1908, № 24, с. 232 – 233, 239; Семерджиев, Х. Самоков и околността му. Принос към миналото им от турското завоевание до Освобождението. София, 1913, с. 78, 86.

¹⁵³ Сборник „Трънски край“, с. 200, 202, 516.

¹⁵⁴ Манолова-Николова, В. За митрополит Евстатий Нишавски, с. 185.

¹⁵⁵ Узунова, Е. Историята на един новонамерен ръкопис (Хилендарският препис на Житието на Йоаким Осоговски-Сарандапорски от 1789 г.). // *Palaeobulgarica*, 1996, № 2, с. 8.

¹⁵⁶ Пеев, А. Пловдив към средата на XIX век, с. 79 – 80.

Други титулувани българи, заемащи високи османски служби (Гаврил ефенди Кръстевич, хаджи Иванчо ефенди Пенчович, Петраки ефенди Златев, Йордан ефенди Бакалов, Николаки бей, Таско ефенди, хаджи Атанас ефенди и др.), са почетени на държавно ниво като „негово благородие“ и „негово превъзходителство“¹⁵⁷.

В ктиторски надписи се срещат възхваляващи определения, които са сходни с изредените по-горе. Дарителите на Хилендарския манастир – копривщенците кир Теодор, хаджи Вълков син, и зет му кир Събо, са окачествени като „почтени господари“¹⁵⁸. Ктиторите от Копривщица на Рилската обител – Петко Доганов, Тодор Доганов и Лулчо Стефляк, са назовани „благородни“ и почтенородни“¹⁵⁹. Голем Вълко Чалъков, друг щедър дарител на манастира, е възхвален с думите: „честнейшия и благороднейшия господин Вълко Теодорович Чалъкоглу, градоначалник филипополски“¹⁶⁰. Пею Степанов, ктитор на църквата „Св. Димитър“ в с. Ярловци, Трънско, е отбелязан в надпис от храма като „благороден господар“¹⁶¹. Василий от с. Калофер, дарител на Хилендарския манастир, е назован „христорлюбив господар“¹⁶². В ктиторски надпис на гръцки език (1812 г.) от Иверската светогорска обител присъства „почтенейшият благородник, казанли [котленецът] хаджи Георги“¹⁶³.

Ктитори и дарители. Следвайки стародавната традиция, съхранена през вековете на османското господство, чорбаджиите стават църковни и манастирски ктитори, каквито са били средновековните български царе и боляри. Според установения канон, ктиторски портрети и надписи увековечават делото им, а имената на дарителите и техните близки се записват в помениците и достойно се отбелязват на църковните празници. Друго отличие е придобиването на специален трон в храма, на който ктиторът седи по време на черкуване, за да се отдели и по този начин от „масата“. Често дарителството в една чорбаджийска фамилия се предава от поколение на поколение. Някои от най-могъщите и богати български първенци разгръщат мащабна дарителска дейност, която не се ограничава в рамките на даден град или област.

Врачанските чорбаджии хаджи Тодор (Тошо) Ценов и синът му Димитраки Хаджитошев са ктитори на манастирите: Рилски, Зографски, Хилендарски, Иверски, „Св. Йоан Богослов“ – Касинец и др.¹⁶⁴ Димитраки става епитроп на Хилендарската обител¹⁶⁵. В писмата си игумените, проигумените и монасите възхваляват двамата големци като „истинний ктитор и великий благодетел“, „почтен епитроп“, „милостивий благодател и помощник“ и т.н.¹⁶⁶

Котленският чорбаджия Божил Съботинов е ктитор на Зографския, Хилендарския, Иверския и други манастири¹⁶⁷. Монасите на Иверския манастир решават имената на

¹⁵⁷ Дорев, П. Документи за българската история III/I, с. 352; Дунав, год. III, бр. 229, 22 ноември 1867; год. III, бр. 200, 13 август 1867; год. III, бр. 20 август 1867; год. IV, бр. 261, 17 март 1868; год. IV, бр. 271, 28 април 1868 и т.н.

¹⁵⁸ Иванов, Й. Български старини, с. 271.

¹⁵⁹ Василиев, А. Ктиторски портрети. София, 1960, с. с. 112 – 113, 116 – 117, 121, 122.

¹⁶⁰ Пак там, с. 131.

¹⁶¹ Пак там, с. 150.

¹⁶² Иванов, Й. Български старини, с. 273.

¹⁶³ Пак там, с. 278.

¹⁶⁴ Семеен архив на Хаджитошеви I, с. 48, 55, 65, 70 – 71, 73 – 75, 134 – 135 и т.н.; Начов, Н. Новобългарската книга и печатното дело у нас от 1806 до 1877 год. // СББАН, 1921, № 15, с. 103 – 104; Цветков, А. Политическо движение във Враца от края на XVIII и началото на XIX век. // История на град Враца от древността до освобождението. Враца, 1976, с. 175 – 176; Харизанов, В. Движение за национална просвета. // История на град Враца от древността до освобождението. Враца, 1976, с. 239; Янева, С. Хаджитошев, Димитраки Ценов. // Кой кой е сред българите (XV – XIX в.). 501 имена от епохата на османското владичество. София, 2000, с. 282.

¹⁶⁵ Семеен архив на Хаджитошеви I, с. 134 – 135.

¹⁶⁶ Пак там, с. 48, 55, 65, 70 – 71, 73 – 75, 134 – 135 и т.н.

¹⁶⁷ Арnaudов, М. Из миналото на Котел, с. 74 – 75; Обзор на архивните фондове, колекции и единични постъпления, съхранявани в Българския исторически архив. Кн. IV. Съставили: Е. Миладинова, З.

Божил, съпругата му Нена и сина Радил да бъдат записани сред най-изтъкнатите благодетели на светата обител (1809 г.)¹⁶⁸.

Огромни средства за дарения отделя родът Чалъкови (Чалъкоглу), чиито благотворителни и общественополезни начинания обхващат голяма част от българското етническо землище, като излизат и извън него. Представители на фамилията са ктитори и настоятели на много манастири: Рилски, Бачковски, Троянски, Карлуковски, Сопотски, Перущенски, Кричимски, Араповски, Хилендарски. Чалъкови обновяват пловдивските храмове „Св. Никола“, „Св. Димитър“, „Св. Св. Константин и Елена“, „Св. Петка“, „Св. Богородица“, „Св. Георги“ и „Св. Неделя“. Те отпускат парични суми за църкви, училища, чешми, мостове и т.н. не само в родните си Копривщица и Пловдив, но в още редица градове и селища: Плевен, Татар-Пазарджик, Сопот, Браила, Чепеларе, Извор (Кюстендилско) и Кючук кьой (предградие на Цариград). По тяхна инициатива се изграждат първите български храмове и учебни заведения в града под тепетата¹⁶⁹. Подпомагат финансово две патриархии – Вселенската¹⁷⁰ и Йерусалимската¹⁷¹. Спомоществатели са и за издаването на книги¹⁷². Впечатляващ е размерът на благотворителността от страна на Малки Вълко Чалъков¹⁷³, сестра му Рада¹⁷⁴ и други членове на фамилията към бедните и страдащите.

Чорбаджи Салчо Чомаков (1800 – 1863), племенник на Големи Вълко и Големи Стоян Чалъкови, не остава по-назад в своята дарителска дейност за училища, църкви и манастири, включително за Рилската обител, на която е настоятел¹⁷⁵. Петко и Тодор Доганови, произхождащи от друг прочут копривщенски род, също са ктитори на Рилския манастир и портретите им са изписани в главната манастирска църква¹⁷⁶. Запазен е споменът за още един бележит копривщенски дарител – Тодор Мирчов (80-

Нонева, Е. Павлова, В. Тилева, Д. Цанев. Под редакцията на К. Възвъзова-Каратеодорова. София, 1973, с. 34 – 35.

¹⁶⁸ Обзор на архивните фондове IV, с. 37.

¹⁶⁹ За тяхното дарителство вж. Груев, Й. Спомен за Чалъковци. // Български преглед, 1896, № 3, с. 81 – 86; Кесяков, Х. Вълко и Стоян Тодорови Чалъкови; Същият. Пловдивските първенци Чалъковци. Дарения и заслуги. Пловдив, 1930; Кепов, И. Тримата Чалъковци. // Отец Паисий, 1935, № 3, с. 141 – 143; Снегаров, И. Гръцки кодекс на Пловдивската митрополия. // СББАН, 1949, № 41, с. 277, 294, 316, 333, 387, 391 – 392; Стоянов, М. Чалъковци (Към историята на един чорбаджийски род). // ИПР, 1951, № 3, с. 319 – 320; Мутафчиев, П. Избрани произведения II, с. 376 – 383; Генчев, Н. Възрожденският Пловдив (Принос в Българското духовно възраждане). Пловдив, 1981, с. 135 – 168, 346 – 347, 410; Георгиев, Г. Големи Вълко Чалъков. // Малко познати имена. Съставител С. Лазарова. София, 1983, с. 59 – 60; Същият. Големи Стоян Чалъков. // Малко познати имена. Съставител С. Лазарова. София, 1983, с. 61 – 63; Моравенов, К. Паметник за пловдивското християнско население в града и за общите заведения по произносно предание. Подарен на Българското читалище в Цариград (1869). Пловдив, 1984, с. 146 – 147, 151, 154 – 155, 157 – 159, 178, 183, 185; Начев, В. Ферманджиев, Н. Писахме да се знае, с. 280, 326 – 327; Мирчева, К. Чалъкови. // Кой кой е сред българите (XV – XIX в.). 501 имена от епохата на османското владичество. София, 2000, с. 290 – 296; Lyberatos, A. Men of the sultan: the beglik sheep tax collection system and the rise of a Bulgarian national bourgeoisie in nineteenth-century Plovdiv. // Turkish Historical Review, 2010, № 1, p. 72 – 76; Янева, С. Българи – откупвачи на данъци във фискалната система на Османската империя. Към историята на българския делови и социален елит през XIX в. София, 2011, с. 288 – 299; Манолова-Николова, Н. Българите, с. 82 – 83; Левкова-Мучинова, М. Чалъковият род в историята на Пловдив през XIX век. // Годишник на РИМ – Пловдив, 2014, № 9, с. 230 – 236; Същата. Формиране на български стопански елит през Възраждането (по примера на Чалъковия род). // Известия на института за исторически изследвания, 2017, № 1, с. 239 – 241; Стрелова, А. Последен по рода си, с. 32 – 36.

¹⁷⁰ Снегаров, И. Гръцки кодекс, с. 211 – 212.

¹⁷¹ Пак там, с. 316.

¹⁷² Левкова-Мучинова, М. Родът Чалъковци и българската книжовност през Възраждането. // ИПР, 2015, № 5 – 6, с. 133 – 137.

¹⁷³ Библиотека „Д-р Иван Селимински“. Кн. II. София, 1904, с. 28.

¹⁷⁴ НБКМ-БИА, ф. 2, а. е. 18, л. 32.

¹⁷⁵ Генчев, Н. Възрожденският Пловдив, с. 138, 168; Тодев, И. Д-р Стоян Чомаков (1819 – 1893). Живот, дело, потомци. Ч. I: Изследване. София, 2003, с. 71.

¹⁷⁶ Василиев, А. Ктиторски портрети, с. 112 – 116, 120 – 125.

те години на XVIII в. – 1859), който е изографисан на полуколونا от храма „Св. Никола“ (1844 г.) в Копривщица¹⁷⁷.

Хаджи Найденов Кръстев (1770 – 1852) от Копривщица е сред най-изтъкнатите и почитани одрински благодетели. Подпомага строежа на църквите „Св. Апостоли“ (1820 г.) и „Св. Николай“ (1829 г.)¹⁷⁸. През 1851 г. с негови средства в Одрин е открито българско училище – голяма и представителна сграда с богата библиотека, „фара за възраждането на българщината“ в града¹⁷⁹. В завещанието си първенецът оставя като дарения близо 250 000 гроша: 110 000 за българското училище, 50 000 за гръцкото училище и 70 000 за болницата в Одрин, а също така 17 500 за българската църква в Цариград¹⁸⁰. В „Цариградски вестник“ (23 юли 1855 г.) той е окачествен като „велик мъж“ и „велик благодетел, единствен по сичка Болгария“¹⁸¹.

Видни ктитори са еленските чорбаджии, чието дарителство остава в паметта на местното българско население. В Кондиката на Хилендарския манастир се споменава през 1772 г. чорбаджи Лазар от Елена¹⁸². През 1804 г. местните първенци възстановяват опожарената от кърджалиите църква „Св. Никола“¹⁸³. Един от ктиторите на храма е авторитетният чорбаджия хаджи Иван Кисъов. Негова е заслугата и за изграждането на църквата „Успение на Пресвета Богородица“ (1813 г.)¹⁸⁴. Синът му Йордан Кисъов, наречен „Предателя“ заради издайничеството на Велчовата завера (1835 г.), е изключително спорна личност, предизвикала с делата си силно недоволство сред населението, но в същото време е църковен епитроп, изявен дарител и спомоществовател¹⁸⁵. През 1864 г. хаджи Христо от чорбаджийската фамилия Михалюви (Михалеви, Михайлови, Михайловски) завещава 30 000 гроша за училището в Елена, за много църкви и манастири¹⁸⁶. Могат да бъдат дадени още подобни примери.

Габровските чорбаджии също са известни с голямата си дарителска дейност. През 1814 г. хаджи Христо Рачков (ср. на XVIII в. – 1821) съгражда храма „Св. Троица“ в Габрово¹⁸⁷. Неговият син Петър Хаджихристов подарява място за девическия манастир „Св. Благовещение“ и подкрепя финансово неговото построяване, както и градежа на Соколския манастир „Успение Богородично“¹⁸⁸. Илия Видинлиев (ок. 1790 – 1875) също е сред спомоществователите на Соколската обител и е записан в манастирската кондика с дарени 1000 гроша¹⁸⁹. Този чорбаджия отделя средства и за българската църква в Цариград (2000 гроша)¹⁹⁰. Освен него, още много габровски първенци даряват значителни суми за българския храм в османската столица: хаджи Петър Хаджибакалов (1000 гроша), Станчо Арнаудов (1000 гроша), Христо Дюстабанов (1000 гроша), Петко

¹⁷⁷ Пак там, с. 190 – 192; Говедаров, И. Дядо Тодор Мирчов. // Юбилеен сборник по миналото на Копривщица (20 април 1876 год. – 20 април 1926 год.). София, 1926, с. 52.

¹⁷⁸ Грънчаров, М. Чорбаджийството и българското общество, с. 125.

¹⁷⁹ Тодев, И. Българско национално движение в Тракия (1800 – 1878). София, 1994, с. 103 – 106; Димитров, А. Лични спомени от Руско-турската война за град Одрин. // Тракия през Възраждането. Спомени. Съставител И. Тодев. София, 1996, с. 255.

¹⁸⁰ Цариградски вестник, год. II, бр. 72, 2 февруари 1852.

¹⁸¹ Цариградски вестник, год. V, бр. 234, 23 юли 1855.

¹⁸² Димитров, С. Еленските чорбаджии – икономически възможности и обществена дейност. // Известия на ЦСНИ. Т. III. Институциите и българското стопанско развитие през вековете. Варна, 2018, с. 271.

¹⁸³ Попгеоргиев, Й. Град Елена. // ПСп БКД, 1905, № 65, с. 86 – 87.

¹⁸⁴ Грънчаров, М. Чорбаджийството и българското общество, с. 155.

¹⁸⁵ Караджова, Д. Сливен и Елена, с. 121, 124, 126.

¹⁸⁶ Димитров, С. Еленските чорбаджии, с. 282.

¹⁸⁷ Цончев, П. Из общественото и културно минало на Габрово. Исторически приноси. Габрово, 1996, с. 346.

¹⁸⁸ Цончев, П. Из стопанското минало на Габрово. Монографични изследвания. Габрово, 1996, с. 609.

¹⁸⁹ Габровският възрожденски чорбаджия Илия Цонев Видинлиев. Сборник. Съставител и редактор А. Ангелов. Габрово, 2010, с. 29.

¹⁹⁰ Цариградски вестник, год. X, бр. 464, 1 януари 1860.

Манафов и братята му (1000 гроша) и т.н.¹⁹¹

И чорбаджиите от гр. Троян оставят имената си сред най-личните български възрожденски дарители. Ктитори на Троянския манастир „Успение Богородично“ са хаджи Петър Балюв, Спас Маринов Шипковенски, хаджи Василий (Васил Папазов), Димитрий (Димитър Папазов), Бочо (Папазов), Христо Петков и Ангел Стойков, изписани в манастирската църква от Захарий Зограф (1810 – 1853)¹⁹². Чорбаджийските фамилии Балюви, Шипковенски и Папазови са главни радатели и дарители за издигането на внушителната църква „Св. Петка“ в Троян през 1835 г.¹⁹³. Димитър Папазов е един от епитропите на храма¹⁹⁴. Между спомоществователите на „Първичка българска граматика“ (1844 г.) от Иван Богоров (1818 – 1892) отново присъстват най-влиятелните троянски чорбаджии: хаджи Петър Балюв, Спас Маринов, братята хаджи Васил, Димитър и Бочо Папазови¹⁹⁵.

Други силни български първенци също правят щедри дарения „за вярата“ и „на ползу роду“. Изображението от храма в Ярловци (1835 г.) на Пею Степанов увековечава неговото ктиторство¹⁹⁶. Същият чорбаджия е един от дарителите на църквата „Св. Петка“ в гр. Трън (1853 г.)¹⁹⁷. В Кондиката (1853 – 1856) на софийската митрополитска църква „Св. Крал“ („Св. Неделя“) са записани като ктитори първенците Анастас Теодоров, дарил две къщи за 20 000 гроша, хаджи Мано (Мануил) Стоянов заедно с брат си Ангелко (4000 гроша), хаджи Нешо Филипович (1500 гроша)¹⁹⁸ и много други българи от града. Шуменският „градоначалник“ хаджи Сава Хаджилиев-Караманлията (ок. 1765 – 1836) е сред главните инициатори и дарители за изграждането на новата църква „Св. Възнесение“ в града¹⁹⁹. Крупна сума за същия храм дарява и видният първенец хаджи Димитраки Хаджипанев (1790 – 70-те години на XIX в.), за което получава трон в църквата, разположен срещу владишкия²⁰⁰. Хаджи Георги Николов (1792 – 1877) от Карнобат издейства султански ферман за издигането на църквата „Св. Йоан Богослов“ в града (1838 г.). Той е сред ктиторите на храма, като изгражда и „Метоха“ в църковния двор, който служи за училище на свещеници и учители²⁰¹. Друг влиятелен карнобатски чорбаджия – Алекси Нейчев (1843 – 1878), дарява внушителната сума от 25 000 гроша на същата църква²⁰². Тодор Хадживълчев (Тодор чорбаджи) е един от главните ктитори на църквата „Св. Николай Мирликийски“ (1834 г.) в Жеравна²⁰³. Най-голям принос за построяването на храма „Св. Димитър“ (1831 г.) в гр. Пещера имат трима големци: Димитър Кушов, Никола Торбоолу

¹⁹¹ Пак там.

¹⁹² Василиев, А. Ктиторски портрети, с. 157 – 165; Попов, Д. Родът на Димитър Попов – председател на Троянския революционен комитет, основан от Левски. // Васил Левски и неговите сподвижници. Исторически и родови изследвания. Библиотека „Родови четения“, 1997, № 9, с. 33 – 34.

¹⁹³ Илиев, В. Град Троян през 19-и век. Исторични материали. София, 1933, с. 31 – 31.

¹⁹⁴ Станимиров, С. Кондиката на Троянския храм „Преподобна Параскева“. // Известия на Историческото дружество в София, 1931 – 1932, № 11 – 12, с. 180 – 181.

¹⁹⁵ Богоров, И. Първичка българска граматика. Фототипно издание. София, 1986, с. XII.

¹⁹⁶ Василиев, А. Ктиторски портрети, с. 150, 152 – 153; Манолова-Николова, Н. Българите, с. 99.

¹⁹⁷ Сборник „Трънски край“, с. 210, 212, 518.

¹⁹⁸ Динеков, П. София през XIX век до Освобождението на България. София, 1937, с. 34 – 35; Възвъзова-Каратеодорова, К. Драголова, Л. София през Възраждането. София, 1988, с. 61.

¹⁹⁹ Блъсков, И. Материал по историята на нашето Възраждане. Гр. Шумен. Шумен, 1907, с. 16; Божерянова, В. Генерал Сава Савов. Всичко и всички за България. София, 2008, с. 17 – 18; Манолова-Николова, Н. Българите, с. 184 – 186.

²⁰⁰ Ангелова, С. Хаджи Димитраки Хаджипанев и неговата роля в управлението на Шумен през първата половина на XIX в. // Известия на РИМ – Шумен. Т. 17. Шумен, 2017, с. 174.

²⁰¹ Карановски, И. Хаджи Георги (1792 – 1877 г.). // В пантеона на Карнобат. Животописни статии и бележки. София, 1939, с. 20 – 21.

²⁰² Нейчев, Т. Карнобат в миналото и подвизите на Алекси Нейчев. София, 1938, с. 35.

²⁰³ Константинов, Д. Жеравна, с. 96.

и Кузма Мичов (Кузма чорбаджи)²⁰⁴. Братя Робев и Димко Радев (Димко паша) участват активно в изграждането на църквите „Св. Неделя“ (1863 г.) и „Св. Богородица“ (1870 г.) в Битоля²⁰⁵. Освен това Димко Радев завещава на един от битолските храмове 50 турски лири²⁰⁶.

Самоковският първенец и джелепин хаджи Гюро Христович, баща на Захари Хаджигюров, прави щедри пожертвования за църкви и манастири, дарител е на Хилендарската обител²⁰⁷. Смъртта му (11 януари 1849 г.) е отбелязана в „Цариградски вестник“ (3 септември 1849 г.) със стихотворение, в което се подчертава, че хаджи Гюро „остави безсмъртно имя свое“²⁰⁸.

Най-видният благодетел в гр. Хаджиоглу Пазарджик (дн. гр. Добрич) е хаджи Иван Хадживълков (1766/1771 – 1891), наричан „Хаджи Баба“ („Татко хаджи“) заради достолепната си възраст и бащинската закрила към хората и „Чакър чорбаджи“ заради сивосините си очи. Дългогодишен първенец на българите в града, той издейства ферман от султана, дарява място и значителни средства за градската църква „Св. Георги“ (1864 г.)²⁰⁹. Подпомага финансово и създаването на тамошното българско класно училище²¹⁰. Благоденията на Хадживълков получават необходимото признание от неговите съвременници. На страниците на в. „България“ (7 ноември 1859 г.) е описан случай, в който чорбаджията спасява от затвор невинен българин. Там той е характеризирен като „една подпорка на този град [Хаджиоглу Пазарджик – б.а.] и прилежен за народа“²¹¹. Във в. „Право“ (19 април 1871 г.) се изтъкват „доста великите и доста похвални дела, извършени от г-на х. Вълков [...], за които трябва да остане името му безсмъртно“²¹².

Най-богатият и уважаван хасковски чорбаджия – Христодул Вълчев Шишманов (1784 – 1870), в продължение на десетилетия участва във всички строителни, културни и благотворителни начинания на българите в града. Той е инициатор за построяването на храма „Св. Богородица“ (1837 г.), негов епитроп и един от основните му дарители²¹³. С негова помощ се създават българските културно-просветни институции в Хасково – читалището (1858 г.) и новото училище (1864 г.)²¹⁴. Спомоществовател е на сп. „Български книжици“²¹⁵. Завещава крупни суми за благотворителност, за читалището, за двете градски църкви и други околни храмове²¹⁶. В памет на неговите достойни дела, Христодул Шишманов е наречен „ревностний желател народного просвещения и благодетел хаскюйского населения“ в надписа върху надгробния му мраморен кръст²¹⁷. Кореспондентът от Хасково на в. „Право“ (21 юни 1871 г.) също оценява високо заслугите на починалия чорбаджия за града²¹⁸.

От 1818 до 1882 г. в църковната кондика на гр. Ески Джумая (дн. гр. Търговище) са

²⁰⁴ Попов, И. Пещера до Освобождението. // Страници из миналото на град Пещера. София, 1973, с. 89 – 90.

²⁰⁵ Трајановски, А. Црковно-училишните општини, с. 310.

²⁰⁶ Източно време, год. II, бр. 42, 29 ноември 1875.

²⁰⁷ Семерджиев, Х. Самоков, с. 82.

²⁰⁸ Цариградски вестник, год. II, бр. 63, 3 септември 1849.

²⁰⁹ Бекаров, Д. Хаджиоглу Пазарджик. Някогашният Добрич от XIV в. до 1882 г. Добрич, 2002, с. 69.

²¹⁰ Димитров, С. Жечев, Н. Тонев, В. История на Добруджа. Т. 3. София, 1988, с. 195.

²¹¹ България, год. I, бр. 33, 7 ноември 1859.

²¹² Право, год. VI, бр. 8, 19 април 1871.

²¹³ Добрев, И. Построяването на църквата „Св. Богородица“ в Хасково. // Векове, 1983, № 6, с. 51 – 62; Грънчаров, М. Чорбаджийството и българското общество, с. 196; Узунова, В. Хасковският чорбаджия Христодул Вълчев Шишманов, с. 39 – 40.

²¹⁴ Гайда, год. I, бр. 21, 25 май 1864; Право, год. VI, бр. 17, 21 юни 1871; Узунова, В. Хасковският чорбаджия Христодул Вълчев Шишманов, с. 41.

²¹⁵ Български книжици, год. IV, бр. 1, май 1861; Български книжици, год. IV, бр. 2, юни 1861 и др.

²¹⁶ Право, год. VI, бр. 17, 21 юни 1871; Добрев, И. Построяването, с. 60; Узунова, В. Хасковският чорбаджия Христодул Вълчев Шишманов, с. 41.

²¹⁷ Добрев, И. Построяването, с. 60.

²¹⁸ Право, год. VI, бр. 17, 21 юни 1871.

записани значителни дарения за градската църква, направени от местните български чорбаджии и първенци. Хаджи Марко Попстефанов дарява 2000 гроша (1849 г.), Кара Иван Каловлу – кандила, полилей, кръст-разпятие, иконостас, свещници и друга църковна утвар (1851 г.), Недялко Шишманов – църковни книги (1851 г.), хаджи Янчо – 2000 гроша (1857 г.), Христо Шишманов – 2000 гроша (1874 г.) и т.н. Епитропи на църквата са представители на авторитетната ескиджумайска фамилия Шишманови: Жеко Шишманов, Христо Жеков Шишманов и Недялко Жеков Шишманов (още един пример за водещото място на фамилии с името Шишман в няколко български града през Възраждането). И други градски първенци участват в църковното настоятелство: Йоан чорбаджи, хаджи Марко Попстефанов, Руси Хаджирадюв, кир Йорги, кир Янчо, Ради Чаковлу, Иван Хаджимихнюв, хаджи Дячо Куюмджиоглу чорбаджи и др.²¹⁹ Освен че е епитроп и дарител на църквата, Христо Шишманов се грижи за учебното дело в Ески Джумая и завещава 2000 гроша на тамошните училища²²⁰. За смъртта му е поместен некролог във в. „Напредък“ (5 юли 1874 г.), в който се посочва, че „градът ни изгуби одного от най-деятелните, най-способните и ученолюбиви членове на обществото ни“²²¹.

В югозападните български земи също са съхранени имената на забележителни ктитори. Гюрчин Кокалевски (1775 – 1863) е инициатор за строежа на храма „Св. Георги“ в с. Лазарополе и основен негов дарител. В църквата е направен специален стол („трон“) за първенеца, от дясната страна на владишкия. Върху него са издялани два лъва, символизиращи юначеството на Гюрчин. Ктиторството му не се ограничава до лазарополския храм. Той помага да се обнови Кичевския манастир „Св. Пречиста“, дарява прочутата обител „Св. Йоан Бигорски“, един от ктиторите е на църквата в с. Росоки²²².

Скопският чорбаджия хаджи Трайко Хаджидойчинов (1780 – 1847) има основна заслуга за изграждането на храма „Св. Богородица“ в Скопие, осветен на 1 май 1835 г. Той издейства султански ферман за строежа, дарява обширно място на левия бряг на р. Вардар и става главен ктитор на църквата²²³. Освен това хаджи Трайко отделя крупни суми за Кучевищкия и Марковия манастир, както и за обновяването на 16 църкви в околностите на Скопие²²⁴.

Чорбаджи Христо Дамянов-Логотет също издейства ферман от султана за издигане на храма „Св. Благовещение“ (1838 г.) в Прилеп, на който е един от най-щедрите дарители. Заслугите му са достойно почетени. В църквата се е намирал богато резбован стол, който се е наричал „Хаджиристев трон“, намирал се е срещу владишкия и е бил запазен само за чорбаджията²²⁵.

Много щедър дарител е хаджи Стефан Хаджимладенов-Бегликчията, определян като „бележит и виден благодетел“ на Крива Паланка²²⁶. Той е главен ктитор на величествената църква „Св. Йоаким Осоговски“ в Осоговския манастир (1851 г.)²²⁷. С неговото участие са издигнати и внушителните триетажни сгради на северозападната

²¹⁹ НБКМ-БИА, кол. 25, а. е. 55, л. 1 – 87; Ескиджумайска (Търговищка) църковна кондика. Съст. Й. Петкова. София, 2006.

²²⁰ Напредък, год. IX, бр. 1, 5 юли 1874.

²²¹ Пак там.

²²² Матковски, А. Гюрчин Кокалески (1775 – 1863). Скопје, 1959, с. 157 – 177.

²²³ Кънчов, В. Избрани произведения. Т. II. София, 1970, с. 133. Вж. също Хаџи Васиљевић, Ј. Скопски хаџи Трајко. Скопје, 1933, с. 15 – 17, 22; Тодоров, П. Скопје од почетокот на XIX век до крајот на османлиското владеење (Докторска дисертација). Скопје, 2013, с. 135 – 141.

²²⁴ Хаџи Васиљевић, Ј. Скопски хаџи Трајко, с. 22.

²²⁵ Трайчев, Г. Град Прилеп, с. 76 – 77, 94; Шалдев, Х. Град Прилеп, с. 11 – 12.

²²⁶ Македонски, М. Спомени. София, 1925, с. 15.

²²⁷ Пак там, с. 12 – 13; Маринов, Д. Описание на Осоговския манастир Св. Йоаким Осоговский или Сарандопорского. Религиозни разкази. София, 1896, с. 176 – 177.

страна на манастира²²⁸. Освен това първенецът купува земята при железния рудник в с. Дурачка река и този обширен имот е предаден във владение на светата обител²²⁹. Хаджи Стефан издейства ферман и за строежа на църквата „Св. Димитър“ (1833 г.) в Крива Паланка²³⁰. Полага големи грижи и за училищното дело в града. Настоятелството на кривопаланечкото българско училище пише до в. „Турция“, за да благодари публично на „негово родолюбие г-на х. Стефана х. Младенова, кой при безбройните добрини, что е направил за града ни, има честта да подари на училището ни едно място от 5000 гр., гдето щат ся направят дюкяни или друго здание за приход на училището“²³¹.

Новата църква „Св. Никола“ в Щип (1867 г.) е издигната с основната инициатива на „градоначалника“ хаджи Константин Анастасов, който дарява и по 1000 гроша годишно на храма²³².

През 1815 г. коджабашиите на гр. Дупница Никола Крантов, Гочо чорбаджи, Нико Крекман и Лазо чорбаджи са инициатори за построяването на „владишки конак“ в града и молят властите за разрешение той да бъде съграден на празно място в „Хисарлъка“²³³. Според някои мнения, те с хитрост са искали да заобиколят процедурата за получаване на султански ферман и истинската им цел е била издигането на църквата „Покров Богородичен“ (1816 г.)²³⁴. Най-голям радетел за строежа на този храм е „дядо Кранто“²³⁵ (най-вероятно Никола Крантов)²³⁶. Неговият син хаджи Лазар (Лазе) Николов Крантов е един от главните дейатели за подновяването на изгорялата дупнишка църква „Св. Никола“, изградена през 1844 г. като голяма и солидна сграда²³⁷.

В западните български земи, които днес са в границите на Сърбия, също има изтъкнати ктитори, въпреки поредицата от бунтове срещу османските произволи, потушени с големи жестокости. Църквата „Рождество Христово“ в Пирот (1834 г.) е построена с иждивението на видните първенци „господин кир хаджи Нешо Филипович, кир хаджи Виден Йованович, кир Киро Нешович, кир Цветко Кюркчибаши, кир Живко Дякович, кир Живко Стаменович, кир Димитрие Петрович, кир Гого Ценович“. Даренията за храма продължават и в следващите години: през 1835 г. Ненчо Бегликчийта отделя 1000 гроша, хаджи Павел – 5 000 гроша и т.н. В Кондиката на Нишавската митрополия са записани имената на стотици дарители, сред които присъстват много люде, пожертвали значителни средства²³⁸. За нуждите на църквата и епархията се създава Синод, чийто членове са най-влиятелните пиротски чорбаджии – хаджи Нешо Филипович, хаджи Виден Йованович, Димитрие Петрович, Гого Ценович, хаджи Павел и др.²³⁹

Богатият търговец и чорбаджия Димитър Чохаджията е един от основните дарители за строежа на величествената съборна църква „Света Троица“ в гр. Ниш, изградена в периода 1857 – 1878 г. Той отделя 2000 дуката за мраморен иконостас, желязна врата и камбана. В замяна на своето дарение нишкият първенец поставя няколко условия: името му да се споменава всяка година на Велика събота; на празника на храма да се прави „параскос“ за помен на неговото семейство; да се дадат три „трона“ срещу

²²⁸ Македонски, М. Спомени, с. 15.

²²⁹ Пак там, с. 15.

²³⁰ Пак там, с. 21.

²³¹ Турция, год. VI, бр. 3, прит., 10 март 1870.

²³² Јосимовска, В. Добродетелот Константин Анастасов, с. 118.

²³³ Меджидиев, А. Дупница и бележити дупничани през епохата на Възраждането. Дупница, 1940, с. 58 – 59.

²³⁴ Радкова, Р. На прага на Новото време. // История на Дупница и Дупнишко. София, 2015, с. 122.

²³⁵ Меджидиев, А. Дупница, с. 59.

²³⁶ Радкова, Р. На прага на Новото време, с. 121.

²³⁷ Меджидиев, А. Дупница, с. 65.

²³⁸ Николић, И. Тефтер Нишавске митрополије (1834 – 1872). Пирот, 1976.

²³⁹ За пиротския Синод вж. Лилић, Б. Оданост срба нишављана вери и традицији. Ниш, 1998, с. 39 – 40, 66 – 67, 71 – 72.

владишкия за мъжете и още три за жените от фамилията му²⁴⁰.

Хаджи Михаил Хаджихристов от гр. Враня заедно със сина си Стоянче е главен дарител на съборната църква „Св. Троица“ в града, завършена през 1860 г.²⁴¹ Чорбаджията е настоятел и ктитор на манастира „Св. Прохор Пчински“ и има своя ода в манастирския конак, останала за неговите потомци²⁴². Построява и мост на р. Пчиня, който води към светата обител, като увековечава делото си в каменен надпис²⁴³.

След османското завоевание манастирите на Света гора Атонска са лишени от подкрепата на балканските владетели, но местните християнски първенци, редом с господарите на Влахия и Молдова, продължават да ги покровителстват и поддържат ктиторската традиция от Средновековието. Българските дарители имат значим принос за развитието на духовния живот в „монашеската република“ през османския период. Този факт е отбелязан през 1839 г. от руския монах Партений: „Българският народ е достоен да бъде почитан и хвален. Той е гостоприемнен и милостив, много е усърден към светата църква, обича красотата на Божиите храмове и е толкова усърден към светите места – към Светата гора Атонска и към светия град Йерусалим, че превъзхожда всички останали християни – гърци, сирийци, грузинци, сърби, власи и дори русите. И сред никой друг народ няма толкова поклонници, колкото сред българите, и никой друг не прави толкова дарения, колкото българинът. Почти цялата Света гора Атонска се издържа от българите“²⁴⁴.

Един от най-щедрите ктитори на манастирите Зограф и Хилендар е хаджи Вълчо (ок. 1705 – ок. 1770) от с. Банско. Първите му парични дарения за Хилендар са от 1752 и 1755 г.²⁴⁵ През 1757 г. той завършва изграждането на южното крило на манастира и възобновяването и изписването на манастирския параклис „Св. Иван Рилски“²⁴⁶. Още по значителна е ктиторската дейност на хаджи Вълчо за Зографската обител. Там той извършва мащабно строителство – издига цялото пететажно източно крило, наречено от монасите „Банска махала“ или „Хадживълчова махала“ (1758 г.), а също и църквата „Св. Успение Богородично“ (1764 г.)²⁴⁷. Първенецът съгражда храм в зографския скит „Черни вир“ и се замонашва там под името „Пафнутий“²⁴⁸. Значението на хаджи Вълчо за Зограф е отразено в неговото присъствие в „Царственика“ – поменик на най-почитаните, най-заслужилите ктитори на светата обител. Той си спечелва правото да бъде вписан заедно с великите български царе Иван Асен II (1218 – 1241) и Иван Александър (1331 – 1371) и с прославени молдовски господари като Стефан III Велики (1457 – 1504)²⁴⁹. В Зографския „Епархиален поменик“ хаджи Вълчо е отбелязан два пъти заедно с цялата си фамилия²⁵⁰.

Други български първенци също отделят значителни средства за светогорските манастири. Вече споменахме приноса на хаджи Тошо Ценов, Димитраки Хаджитошев, Божил Съботинов и Чалъкови. Един от най-старите ктиторски портрети в Зографския манастир е на хаджи Василий от гр. Ловеч и синовете му Недялко и Коста (1768 г.)²⁵¹.

²⁴⁰ Цариградски вестник, год. VII, бр. 319, 9 март 1857.

²⁴¹ Đorđević, D. Stare vranjske porodice. Vranje, 2017, s. 8.

²⁴² Хаџи-Василевић, Ј. Јужна Стара Србија. Историјска, етнографска и политичка истраживања. Књ. II. Прешевска област. Београд, 1913, с. 384; Đorđević, D. Stare vranjske porodice, s. 8.

²⁴³ Хаџи-Василевић, Ј. Јужна Стара Србија, с. 376.

²⁴⁴ Руски пътеписи за българските земи (XVII – XIX век). Съставителство, предговор, коментар и бележки М. Кожухарова. София, 1986, с. 185 – 186.

²⁴⁵ Бояджиева, Е. Банско и Атон. Мисията на хаджи Вълчо, брата на Паисий Хилендарски, на прага на Българското възраждане. София, 2002, с. 108 – 109.

²⁴⁶ Иванов, Й. Български старини, с. 268; Бояджиева, Е. Банско и Атон, с. 111 – 113.

²⁴⁷ Иванов, Й. Български старини, с. 257; Бояджиева, Е. Банско и Атон, с. 128 – 137.

²⁴⁸ Бояджиева, Е. Банско и Атон, с. 144 – 160.

²⁴⁹ Пак там, с. 138 – 140.

²⁵⁰ Пак там, с. 123 – 125.

²⁵¹ Васи́лиев, А. Ктиторски портрети, с. 222 – 226.

„Кир поп Найдено, кир хаджи Вълко [Чалъков], кир хаджи Нейко, кир хаджи Станьо и кир Петко Моравеника“ от Копривщица са отбелязани в надпис (1779 г.) като дарители за обновяването на църквата „Св. Великомъченик Димитър“ в Хилендарската обител²⁵². В друг надпис от същата година са посочени ктитори на манастирския параклис „Св. Сава“ – „господарите кир хаджи Тома, кир Теодор и кир хаджи Никола, синове на кир хаджи Цено от Видин“ и „от село Копривщица [...] чорбаджии кир Геро и неговият син кир Добре“²⁵³. Болницата на Хилендар е изградена през 1785 г. с иждивението на копривщенците кир Теодор, син на хаджи Вълко Чалъков (1730 – 1810), и неговия зет кир Събо²⁵⁴. В надпис (края на XVIII в.) от същия манастир присъстват имената на „ктитори от Ловеч кир Петър, от Пазарджик кир Трендафил, Спасе, Ангеле, от Копривщица чорбаджии Еню, Йоан, Николай от Карнобат, епитроп Петко“²⁵⁵. Ктитори на Иверската обител са котленците хаджи Георги (1812 г.), хаджи Гено и синовете му Райно, Зеко и Добри (1815 г.), както и шуменският чорбаджия хаджи Сава Хаджиилиев-Караманлията (1815 г.)²⁵⁶. Главни дарители за изписването през 1783 г. на средния кораб на църквата в манастира Ксиропотам са вече споменатите кир Тома и кир Никола, синове на хаджи Цено²⁵⁷. Тези примери могат да бъдат продължени.

Освен за храмове и манастири, българските първенци даряват крупни суми за строежа на чешми, мостове, бани и други обществени постройки. Според някои мнения, те са се ангажирали с тези дела „по подражание на турските велможи“²⁵⁸, за които такива градежи са били въпрос на чест и дълг²⁵⁹. Особено се отличават в това отношение горделивите еленски чорбаджии. Кара Иван от фамилията Михайловски строи чешма (1754 г.), която е обновена през 1813 г. от Стоян Михалюв²⁶⁰. Стоян Габровалията отделя средства за изграждането на мост и път (1780 г.)²⁶¹. Хаджи Панайот също финансира построяването на мост, известен като „Хаджипанайотов мост“²⁶². В края на XVIII в. чорбаджи Калчо прави чешма и калдъръмен път²⁶³. През 1814 г. е съградена Кръстевата чешма „с настоятелството на хаджи Йоан и иждивението на Кръстьо Великов и неговата съпруга Бонка“²⁶⁴. На Караивановата и Кръстевата чешма са изобразени изправени лъвове. Докато в гръко-албанското селище Арбанаси е разпространено хералдическото изображение на двуглав орел, върху чешми и надгробни паметници от населената с българи Елена се среща старият български символ – лъвът.

Могат да бъдат дадени още много подобни примери за дарителство. „Керековата чешма“ (1751 г.) в Копривщица е построена от видната фамилия Керекови²⁶⁵. Надпис върху „Шарената чешма“ в Трявна (вече несъществуваща) съобщава, че е изградена през 1762 г. от чорбаджи Димитър²⁶⁶. Когато се установява в Хаджиоглу Пазарджик, хаджи Иван Хадживълков първо издига голяма каменна чешма²⁶⁷, за да придобие авторитет

²⁵² Иванов, Й. Български старини, с. 269.

²⁵³ Пак там, с. 269.

²⁵⁴ Пак там, с. 271.

²⁵⁵ Пак там, с. 270.

²⁵⁶ Пак там, с. 278 – 279.

²⁵⁷ Пак там, с. 279.

²⁵⁸ Благоев, Н. Лекции, с. 125.

²⁵⁹ Миков, М. Османски обществени чешми в България (XV – XIX век). София, 2020, с. 16.

²⁶⁰ Попгеоргиев, Й. Град Елена, с. 84.

²⁶¹ Попконстантинов, К. „1780 – да са знай как Стоян Габровалията направи пътя и моста“. // ГИФ ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, 2017, № 1, с. 355 – 368.

²⁶² Дичев, М. Градиво, с. 35.

²⁶³ Асенов, П. Най-древният летопис на Елена. // Еленски сборник. София, 1968, с. 16.

²⁶⁴ Попгеоргиев, Й. Град Елена, с. 84.

²⁶⁵ Любенова, И. Чешмите в България от Възраждането. София, 1961, с. 35 – 36, 110 – 111.

²⁶⁶ Пак там, с. 30 – 31; Желязкова, Р. Шарената чешма в Трявна като етнографски извор. // Епохи, 2018, № 2, с. 16, 21.

²⁶⁷ Велчева, Ю. Иван Хадживълков – възрожденецът, който дари църква на Добрич [http://belefik.bg].

на заможен благодетел сред населението. Чорбаджията и бегликчия Йовко Стоев от с. Клисуре съгражда три чешми²⁶⁸. Рядко се е случвало панагюрски чорбаджия да не построи мост или чешма²⁶⁹. Илия Видинлиев отделя средства за строежа на мост на р. Козещица (1871 г.), назован от хората на името на дарителя – „Дядоилиев мост“²⁷⁰. Карнобатският първенец хаджи Георги Николов издига мост („Хаджигеоргиев мост“) и чешма („Хаджигеоргиева чешма“)²⁷¹, в чиито названия се пази споменът за неговото благородно дело. Наименованията „Чалъков мост“²⁷² и „Чалъкова чешма“²⁷³ в Копривщица също съхраняват паметта за дарителите от фамилията Чалъкови. Идентичен е случаят с „Априловата чешма“ в Габрово, построена от хаджи Кръстьо Априлов през 1762 г.²⁷⁴ Габровската „Пеца-Хаджихристов чешма“ (1843 г.), висока близо 3 м и богато украсена с лъкове, короновани двуглави орли и други изображения, е издигната от Петър (Пеца) Хаджихристов, син на хаджи Христо Рачков²⁷⁵. В Малко Търново има чешма, наречена „Чорбаджийска“, с която са свързани три поколения от една знатна фамилия. Тя е изградена от Вълко чорбаджи и сина му Тома чорбаджи, поддържана е от внуците Тодор и Манол чорбаджи²⁷⁶. По същия начин три поколения от Хадживълчевия род даряват суми за чешма в Жеравна, построена от „хаджи Вълко [Вълчо], син Пенев“ през 1762 г. и подновена от неговите синове (1812 г.) и внуци (1867 г.)²⁷⁷.

Някои първенци буквално отдават силите и средствата си за такива общественополезни начинания. Хаджи Вълчо от Банско не ограничава своята дарителска дейност само до светогорските манастири. Заедно със сина си хаджи Георги той съгражда и поддържа огромен хан (наречен „керван-сарай“) за безплатно нощуване в с. Дутлий, Серско, който побира над петстотин коня. Построява каменни мостове над Баниченската река край гр. Неврокоп (дн. гр. Гоце Делчев), над р. Канина и р. Места. С тези строежи улеснява търговията не само на жителите на родното си Банско, но и придвижването на всички керванджии и пътници²⁷⁸. Тодор Мирчов, почитан като „светла личност за Копривщица“, изгражда мост и три чешми, грижи се за каменната улична настилка, прави щедри пожертвувания за благотворителност²⁷⁹. Благодетелят от Щип хаджи Костадин Станчов (1821 – 1907) построява шест чешми и мост над р. Брегалница, който свързва двете махали на Ново село²⁸⁰. Освен че дарява значителни суми за църкви и училища, българският чорбаджия хаджи Димитър Демироглу издига болница в одринското предградие „Илдъръм“ и три моста в Одрин и неговите околности²⁸¹. Хаджи Радослав от с. Костенец изгражда баня („Хаджирадославова баня“)

²⁶⁸ Попов, Х. Град Клисуре в Априлското въстание. Очерци из миналото и настоящето на града. София, 1926, с. 14 – 15.

²⁶⁹ Карапетров, П. Материали за описание, с. 57.

²⁷⁰ Габровският възрожденски чорбаджия Илия Цонев Видинлиев, с. 26 – 27; Каниц, Ф. Дунавска България и Балканът. Историческо-географско-етнографски пътеписни проучвания от 1860 до 1879 г. Т. I. София, 1995, с. 262.

²⁷¹ Карановски, И. Хаджи Георги (1792 – 1877 г.), с. 21.

²⁷² Антонов, А. Каменните мостове в България (XV – XX век). София, 2018, с. 250 – 251.

²⁷³ Нейчев, А. Желепи и бегликчии. // Юбилеен сборник за миналото на Копривщица (20 април 1876 год. – 20 април 1926 год.). София, 1926, с. 528; Любенова, И. Чешмите в България, с. 36 – 37, 114 – 118.

²⁷⁴ Цончев, П. Из общественото и културното минало, с. 642; Любенова, И. Чешмите в България, с. 32.

²⁷⁵ Любенова, И. Чешмите в България, с. 21 – 22, 83 – 85.

²⁷⁶ Аянов, Г. Малко Търново, с. 149 – 150.

²⁷⁷ Константинов, Д. Жеравна, с. 152 – 153; Любенова, И. Чешмите в България, с. 32 – 33; Чолов, П. Жеравненският род, с. 147 – 148.

²⁷⁸ Михайлов, К. Шалев, Д. Стари български родове. София, 1989, с. 25 – 26; Бояджиева, Е. Банско и Атон, с. 100 – 102.

²⁷⁹ Говедаров, И. Дядо Тодор Мирчов, с. 52 – 59.

²⁸⁰ Завоев, П. Град Щип. София, 1943, с. 96 – 97.

²⁸¹ Тодев, И. Българско национално движение, с. 134 – 135.

в дн. гр. Долна Баня и три моста, поддържа пътя към своите мадани²⁸².

Много първенци отделят впечатляващи средства и полагат големи грижи за българските училища и читалища²⁸³. Вече бяха дадени подобни примери, но всички сведения за тяхното спомоществователство биха изпълнили стотици страници. Изредените факти категорично показват ролята на чорбаджийството за българското обществено и културно развитие през Възраждането.

Влияние пред османската власт. Икономическата мощ и личните познанства с висши турски сановници, включително от управляващите кръгове в Цариград, са причина много чорбаджии да се наложат като водещи и всесилни личности не само в отделни градове, но и в цели области, да се превърнат във втора, паралелна власт редом с тази на османските управители и дори да спечелят предимство над тях.

Влиянието на Димитраки Хаджитошев „се простирало от Янтра, та до Сава“²⁸⁴. За това спомага неговата широка стопанска и търговска дейност²⁸⁵, осигуряваща му личен просперитет и контакти със „силните на деня“. В знак на уважение, а и за да спечели авторитетен съюзник във Враца, видинският паша Осман Пазвантоглу (1758 – 1807) подарява на Димитраки чибучи и копринена кесия за тютюн²⁸⁶. Чорбаджията е близък приятел на Юсуф паша от Берковица и често му гостува²⁸⁷. С новите османски управници в Северозападна България (Омер ага във Враца, Хюсеин паша във Видин, Хамамджиоглу в Берковица и Генч ага в Оряхово) Димитраки Хаджитошев не е в добри отношения²⁸⁸. Непреклонен и горд, той има много врагове – явни и скрити. Успява да надделее в борбата срещу видинския управител Хюсеин паша и да издейства неговата смяна. Този успех е причина и най-силните врачански и плевенски бейове да се боят от българския първенец²⁸⁹.

Екзекуцията на Димитраки Хаджитошев не слага край на влиянието на фамилията. Твърде голям авторитет е изградила тя в продължение на над половин столетие със своите властови и икономически „инструменти“, за да може смъртта дори на най-именития ѝ представител да я отстрани от обществения живот. Сред синовете на чорбаджията – Александър, Тодораки и Замфираки, като най-изявена фигура се очертава Александър Димитракиев Хаджитошев (1815 – 1856). Покровителстван от Стефан бей Богориди, той поддържа контакти със сръбския княз Милош Обренович (1815 – 1839, 1858 – 1860) и с българската емиграция в Дунавските княжества, след въстанието от 1850 г. предвожда пратениците на българите от Видинско, Ломско и Белоградчишко в Цариград, взема участие в българската делегация, която се среща във Виена с руския посланик, няколко пъти разговаря с британския дипломат в Белград Дж. Ходжес²⁹⁰. Всички тези инициативи са подчинени на неговия стремеж за отхвърляне на

²⁸² Цветков, А. Село Долна Баня – Ихтиманска околия. // Архив за поселищни проучвания, 1939, № 1, с. 102.

²⁸³ Вж. например Христов, Х. Българските общини, с. 111 – 116; Стефанова, М. Книга за българските чорбаджии, с. 79 – 91; Плетньов, Г. Чорбаджиите и българската национална революция. Велико Търново, 1993, с. 16 – 31; Лечев, Д. Дарителството през Възраждането. Шумен, 1993. Въпреки че почти всички от посочените в изданието дарители са живели извън България, вж. също Велев, С. Златна книга на дарителите за народна просвета. Кн. I. Пловдив, 1907.

²⁸⁴ Маринов, Д. Димитраки Хаджи Тошов. // Българска сбирка, 1894, № 6, с. 432.

²⁸⁵ Русев, И. Търговската модерност на Българското възраждане като култура и практика. Изследване и извори. Велико Търново, 2015, с. 325 – 328.

²⁸⁶ Маринов, Д. Димитраки Хаджи Тошов, с. 434; П. Георгиев, Й. Град Враца (Принос към историята му). // СБНУНК, 1904, № 20, с. 11; Семеен архив на Хаджитошеви. Т. II (1827 – 1878). Съставители В. Тарашоева, К. Мирчева, В. Харизанов, Н. Дойнов. Враца, 2002, с. 450, 464.

²⁸⁷ Ангелов, И. Враца и врачани в борбата за освобождение от турско иго. Враца, 1957, с. 19.

²⁸⁸ Маринов, Д. Димитраки Хаджи Тошов, с. 435, 439, 441; Ангелов, И. Враца и врачани, с. 22.

²⁸⁹ Маринов, Д. Димитраки Хаджи Тошов, с. 439.

²⁹⁰ Маринов, Д. Димитраки Хаджи Тошов, с. 444; Семеен архив на Хаджитошеви II, с. 10 – 12; Стоянова, Н. Александър Димитракиев Хаджитошев – (не)познатият и (не)признатият [vratsamuseum.com/wp-

османското господство и възстановяване на българската държавност. В същото време Александър действа гъвкаво и тактично. Не губи доверието на османското правителство, което го включва в инспекционната обиколка на Мехмед Шакиб ефенди в българския Северозапад след въстанието от 1850 г.²⁹¹ и му предлага длъжността капу-кехая (представител) в Цариград на полуавтономния каймакамлък във Видинско²⁹². Съществуването на този каймакамлък е съвсем краткотрайно и българинът не заема поста²⁹³, но поради важната си роля за успокояването на обстановката във въстаналите райони, той е награден от султана с орден „Ифтихар“ (nişan-i iftihar) II степен, скъпоценна сабя и специална униформа²⁹⁴. Удостояването с този „орден на честта“ потвърждава елитния социален статус на Александър Димитракиев, тъй като такъв „нишан“ получават само висши държавни функционери и хора с ранг и положение²⁹⁵. Въпреки че не става капу-кехая, той изглежда е назначен на административна длъжност в Цариград, защото през 1852 г. взема петмесечен отпуск, за да лекува разклатеното си здраве в Австрия, а лечението се заплаща от османското правителство²⁹⁶. Заради връзките на влиятелния българин с турските управленски среди, дори знатни мюсюлмани търсят неговото ходатайство²⁹⁷. В края на 1856 г. на Александър Димитракиев е поверена висока административна служба в Ниш, но той умира на път за новото място²⁹⁸. Така твърде рано завършва живота си един малко известен днес български „нотабил“, който несъмнено е в редицата на големите личности от Възраждането. Впрочем, неговото значение като високопоставен българин в Османската империя и изтъкнат родолюбец е оценено още преди смъртта му. Сръбският учен Милан Рашич (1818 – 1875) го назовава „представник на славяно-българския народ пред Високата отоманска порта, на нишан „Ифтихара“ кавалер, заслужен син на отечеството“²⁹⁹ и допълва, че е „славен син на славния баща“, достоен за „неговите дела и подвиги“³⁰⁰.

Д-р Селимински посочва Емануил (Манол) Йоан Шишманоглу (1776 – 1850) на първо място сред видинския християнски елит³⁰¹. Историкът Петър Ников (1884 – 1938) характеризира Шишманоглу като „твърде богата търговска фамилия, която заема първенствующо положение между българите във Видин“³⁰². Емануил Йоан Шишманоглу е покровител и благодетел на българското население в дунавския град и има голямо влияние пред османските власти³⁰³. Един от главните лостове за влиянието на рода е споменат от Габор Егреши – Шишманови са били „вечните банкери на видинските паши“. Това сведение се потвърждава от фамилното предание, че те са давали на Осман Пазвантоглу пари на кредит и така са финансирали неговите военни кампании³⁰⁴.

Като видни бегликчии и джелепи, Чалъкови се познават с везири и високопоставени служители в османския двор. Нещо повече. Според някои данни, Големи Вълко и

content/uploads/2025/01/Alexander_Hadzhitoshev_2022.pdf]

²⁹¹ Семеен архив на Хаджитошеви II, с. 239 – 240.

²⁹² Цанов, И. Из записките ми. // Български преглед, 1899, № 1 (септември), с. 90.

²⁹³ Пак там, с. 92 – 93; Кузманов, П. Войводата Цеко Петков. София, 1989, с. 45 – 51.

²⁹⁴ Семеен архив на Хаджитошеви II, с. 225. Вж. също Маринов, Д. Димитраки Хаджи Тошов, с. 444; Янева, С. Българи – откупвачи на данъци, с. 329.

²⁹⁵ Burke, B. The Book of Orders of Knighthood and Decorations of Honour of all Nations. London, 1858, p. 345.

²⁹⁶ Семеен архив на Хаджитошеви II, с. 244.

²⁹⁷ Пак там, с. 242 – 243.

²⁹⁸ Пак там, с. 12.

²⁹⁹ Чича-Томина колеба или живот црняца. Св. II. Ч. I. Посрбио М. Д. Рашић. У Бечу, 1853, с. 71.

³⁰⁰ Пак там, с. 78.

³⁰¹ Библиотека „Д-р Иван Селимински“ II, с. 30.

³⁰² Ников, П. Видинските първенци Шишманоглу, с. 82.

³⁰³ Пак там, с. 83.

³⁰⁴ Пак там, с. 82.

Големи Стоян са се срещали със самия султан³⁰⁵. След като се преселват от Копривщица в Пловдив, двамата братя постепенно изпреварват по сила и авторитет старите гръцки и погръчени аристократи („челебии“ и „архонти“) и придобиват изключително влияние в управлението на града. Налагат волята си дори над местните османски управители, които по тяхно желание са веднага уволнявани, ако им станат неудобни³⁰⁶. Константин Моравенов (1810/1812 – 1882) посочва, че Големи Вълко „за голяма чест, която е имал на привременните градски назъри и паши за достойнството си и разсъдъка си, ако и да бе неучен, повериха му гражданите градското управление, което в неговите дни цъфтеше, и се наредиха всичките общи заведения, които бяха съвсем разсипани от злоупотребление на челебиите, и нито в черквите, нито в училищата, нито в митрополията имаше ред; а той всичко наредил...“³⁰⁷ Влиянието и славата на Чалъкови се простират далече извън Пловдивската област и те се утвърждават сред главните водители на българския народ. Мненията на техните сънародници – съвременници и по-късни изследователи, за водещото им място в българското възрожденско общество се препокриват. Въпреки че оценките за Чалъкови са в превъзходна степен, те не са пресилени, а отразяват действителността. Тук можем да цитираме някои от най-светлите имена на възрожденската епоха. Васил Априлов (1789 – 1847) подчертава: „Фамилия Челиковичей [...] занимае първо место Болгарина; чест ей и слава!!“³⁰⁸ Неофит Рилски (1793 – 1881) не пести похвалите за Големи Вълко: „Но що да речеме за достопочтенейшаго и родолюбивейшаго господара чорбаджи Вулка Теодориевича, таков воистину ревнител и родолюбец не сме видели второй в сичката Болгария“³⁰⁹. В „Житието на света мъченица Рада Пловдивска“ Димитър Паничков (ок. 1810 – 1909) пише, че Големи Вълко „беше най-първ търговец в Пловдив, той беше главен царски бейликчия [бегликчия] и най-благороден“³¹⁰. Според други мнения, Големи Вълко е „най-крупната личност в Пловдив през първата половина на миналия [XIX – б.а.] век“³¹¹, а Големи Стоян е „велик български патриот“³¹², „народен великан“ и „най-челният, най-влиятелният християнин в цяло Пловдивско“³¹³. В дописка от „Цариградски вестник“ (21 октомври 1850 г.) Големи Стоян е определен като „първий, най-достойний и най-потребний“ от гражданите на Пловдив. На същото място се посочва, че чорбаджията „с достойнството си отворил си път да влезе между най-първите чловеци в царството и да добие голямо доверие от тях“³¹⁴. Атанас Шопов окачествява двамата Чалъковци като „най-богатите, най-умните, най-влиятелните и най-благодетелните в онова време хора в Южна България, както в обществото, тъй и пред правителството“³¹⁵. Иван Кепов (1870 – 1938) също е категоричен: „Издигнали се по тоя начин до първенци в Империята, те добиват небивало влияние сред различните населения и рядко доверие пред местната и средишната власт“³¹⁶. Показателно е, че за разлика от редица български първенци, пловдивските Чалъкови не пострадват след началото на гръцката Завера през 1821 г. При това – въпреки участието на Големи Стоян в подготовката на въстанието, членството във „Филики етерия“, преговорите с княз

³⁰⁵ Кесяков, Х. Вълко и Стоян Тодорови Чалъкови, с. 23 – 24; Кепов, И. Тримата Чалъковци, с. 140; Генчев, Н. Възрожденският Пловдив, с. 76 – 77; Тодев, И. Д-р Стоян Чомаков, с. 68.

³⁰⁶ Карапетров, П. Сбирка от статии. София, 1898, с. 258; Кесяков, Х. Вълко и Стоян Тодорови Чалъкови, с. 27 – 28; Нейчев, А. Джелепи и бегликчий, с. 529; Генчев, Н. Възрожденският Пловдив, с. 77.

³⁰⁷ Моравенов, К. Паметник за пловдивското християнско население, с. 88.

³⁰⁸ Априлов, В. Денница ново-болгарскаго образования. Ч. I. Одесса, 1841, с. 133.

³⁰⁹ Неврокопски митрополит Пимен. Отец йеромонах Неофит Рилски. София, 1984, с. 293.

³¹⁰ НБКМ-БИА, ф. 2, а. е. 18, л. 31.

³¹¹ Пеев, А. Пловдив към средата на XIX век, с. 82.

³¹² Еничерев, Н. Възпоминания и бележки. София, 1906, с. 24.

³¹³ Кесяков, Х. Пловдивските първенци Чалъковци, с. 22.

³¹⁴ Цариградски вестник, год. I, бр. 6, 21 октомври 1850.

³¹⁵ Шопов, А. Из детинството, с. 18.

³¹⁶ Кепов, И. Тримата Чалъковци, с. 140.

Милош Обренович за общи антиосмански действия и обещанието му, че ще организира 10 000 въоръжени мъже³¹⁷. Тези рисковани ходове не са разкрити от Високата порта. Чалъкови не само остават незасегнати от репресиите на властта, но използват авторитета си, за да спасят от смърт много пловдивчани³¹⁸.

Салчо Чомаков, племенник на Големи Вълко и Големи Стоян, наследява тяхното влияние, народополезната им дейност и управлението над православните християни в Пловдивската епархия³¹⁹. Със застъпничеството на Големи Стоян, чорбаджи Салчо получава султански ферман за търговия с Европа, Индия и Персия³²⁰, а също така държавен знак на бегликчия, какъвто носят и Чалъкови³²¹. Избран за „милетбашия“ на пловдивското християнско население и за член на местния меджлис³²², той е ревностен родолюбец и защитник на българите, но винаги остава верен поданик на падишаха – в османски документи от 1854 г. е отличен и похвален заради доставката на шаяк за султанската армия и доброто уреждане на всички въпроси, касаещи християните³²³. Родството с прочутите Чалъкови, бегликчийството, богатството и обществената позиция „отварят врати“ на Салчо Чомаков към най-високите управленски нива на Османската империя – близък е с бележития турски държавник, великия везир Мехмед Емин Али (Аали) паша (1815 – 1871), който иска мнението му по всеки въпрос, отнасящ се до Южна България³²⁴. Заслугите на чорбаджията за успешния завършек на българското църковно движение са несъмнени³²⁵, въпреки че пловдивският първенец не доживява да види възделенията си изпълнени. Още по-значим е приносът на брат му д-р Стоян Чомаков (1819 – 1893). По всяка вероятност връзките на чорбаджи Салчо са играли главна роля за първоначалния достъп на неговия брат до висшите сановници на Високата порта³²⁶.

Робевци също са изключително влиятелна българска фамилия, доближаваща се по значение до Чалъковата. Тяхната мащабна търговска дейност обхваща не само Централна Европа и балканските провинции на Османската империя, но достига Марсилия, Лион, Лондон, Манчестър, Глазгоу³²⁷. Запазен е султанският берат за търговия на Ангел Робев (1785 – 1861), в който пише: „На носителя на възвишения и славен царски знак Ангел, син на Стефан Робе, поданик на моята възвишена държава и жител на град Охрид, който вече е търгувал с Европа, му издадох този мой царски знак да го вземе и пази...“³²⁸ Робевци се ангажират и с други печеливши начинания: откупуване на данъци, държавни доставки, лихварство, чифликчийство, управление на имоти на местни големци³²⁹. Натрупаните внушителни капитали ги превръщат в един от най-авторитетните български родове през Възраждането, във водачи и застъпници на македонските българи. Кузман Шапкарев (1834 – 1909) изтъква, че Робевата фамилия е „най-първата в града [Охрид]“³³⁰, а братя Робевци – „най-богатите и най-

³¹⁷ Пак там, с. 144; Тодев, И. Д-р Стоян Чомаков I, с. 67; Lyberatos, A. Men of the sultan, p. 72.

³¹⁸ Груев, Й. Спомен за Чалъковци, с. 84.

³¹⁹ Шопов, А. Д-р Стоян Чомаков. Живот, дейност и архива. // СББАН, 1919, № 12, с. 17.

³²⁰ Генчев, Н. Възрожденският Пловдив, с. 133.

³²¹ Дорев, П. Документи за българската история III/I, с. 300.

³²² Генчев, Н. Възрожденският Пловдив, с. 79; Божинов, П. Чомакови. // Кой кой е сред българите (XV – XIX в.). 501 имена от епохата на османското владичество. София, 2000, с. 297 – 298.

³²³ Дорев, П. Документи за българската история III/I, с. 349 – 350.

³²⁴ Тодев, И. Д-р Стоян Чомаков I, с. 71.

³²⁵ Генчев, Н. Възрожденският Пловдив, с. 188 – 195, 206, 216 – 230.

³²⁶ Жечев, Т. Българският Великден или страстите български. София, 1980, с. 354.

³²⁷ Янева, С. Робевци, с. 236 – 237.

³²⁸ Горгиев, Д. Благадуша, Л. Турски документи за семейството Робевци. // Гласник на Институтот за национална историја, 1990, № 1 – 2, с. 108.

³²⁹ Янева, С. Робевци, с. 237; Същата. Българи – откупвачи на данъци, с. 130 – 132.

³³⁰ Шапкарев, К. Кратко историко-географско описание на градовете Охрид и Струга. // Сб БКД в София, 1901, № 1, с. 22, бел. 5.

първите ни съграждани“³³¹. Григор Пърличев (1830 – 1893) и Йоаким (Яким) Сапунджиев (1836 – 1910) в писмо от 1 април 1867 г. до Никола Робев (1831 – 1906) наричат неговия баща Анастас Робев (1789 – 1869) „Ваш и общ баща на охридчаните“, защото е повел борбата на охридските българи срещу гръцкото духовенство³³².

Бележити представители на фамилията се местят в Битоля, където отново се издигат сред християните с най-голямо влияние. Според Атанас Шопов, руският консул в Солун увеща битолските Робеве да не крият своя български произход, защото „като богати и влиятелни хора простото население тях гледа и тях следва“³³³. Едва ли трябва да търсим такова просто обяснение на факта, че те се изявяват като ярки крепители на българщината, че използват влиянието и контактите си и влагат толкова усилия и средства за българската кауза. Домът им става средище на църковно-националното и просветното движение на българите в Битоля³³⁴. Симеон Радев (1879 – 1967) отбелязва Димитър Робев (1822 – 1890) и д-р Константин Мишайков (1807 – 1880) като водачи на борбата срещу битолските гъркомани. За нейния успех „способствало много тяхното влияние пред турските власти“³³⁵. Братята Димитър и Никола Робеве вземат дейно участие в изграждането на българските обществени институции в града. Респектиращи със своята икономическа мощ, те придобиват и властови лостове за влияние, включвайки се в османските органи на управление. Димитър Робев (Димитър ефенди) е един от учредителите и председател на Българската община в Битоля, член на мютесарифския съвет и на градския меджлис, а в началото на 1877 г. е избран за народен представител на християнското население от Битолския вилает в османския парламент³³⁶. Брат му Никола Робев е член на ръководството на Българската община, на Битолския вилаетски меджлис и търговския съд в града³³⁷. В дописката от Битоля с дата 27 януари 1869 г. във в. „Македония“ (15 февруари 1869 г.) братя Робеве са поставени на първо място сред „най-благородните, най-влиятелните лица“ в града, които са „народните предводители и неуморими деятели за просвещение на еднородците си“ и „представляват народните желания пред правителството“³³⁸.

Кореспонденцията на Робевата фамилия свидетелства за нейния висок авторитет пред османските власти и българското население в Македония. Какъвто и проблем да се появи, каквато и беда да се случи, българите знаят, че Робеве ще се отзоват, ще им помогнат, ще ги защитят. Екзарх Антим I (1872 – 1877), екзарх Йосиф I (1877 – 1915), български митрополити, изтъкнати възрожденски дейци, свещеници, първенци, градски и селски общини се обръщат към тях за съдействие при разрешаване на най-разнообразни въпроси от обществен и личен характер: борбата срещу гръцкото духовенство, строежа на църкви и училища, назначаването и заплащането на български учители, избора на български свещеници и архиереи, освобождаване на арестувани българи, оплаквания от османски произволи, противопоставяне на католическата и сръбската пропаганда и т.н.³³⁹ Подкрепа от Робеве търсят и турски големци – например Ариф ага от Битоля моли Димитър Робев да ходатайства за неговото назначаване на бинбашийска служба в гр. Елбасан³⁴⁰. Българските старейшини от с. Екши-Су,

³³¹ Шапкарев, К. Няколко критически бележки върху обнародваните досега материали по историята за възраждането на българщината в Македония. // Български преглед, 1895, № 9 – 10, с. 291.

³³² Македония. Сборник от документи и материали. София, 1978, с. 225.

³³³ Шопов, А. Народността и езика на македонците. Пловдив, 1888, с. 85.

³³⁴ Кънчов, В. Избрани произведения. Т. I. София, 1970, с. 381.

³³⁵ Радев, С. Ранни спомени. София, 1967, с. 178.

³³⁶ Doustour-i Hamidie V, p. 350; Напредък, год. XI, бр. 121, 4 март 1877; 1877 Meclis-i Ayan, s. 48; Българската възрожденска интелигенция. Енциклопедия, с. 574; Янева, С. Робеве, с. 237.

³³⁷ Българската възрожденска интелигенция. Енциклопедия, с. 574; Янева, С. Робеве, с. 237 – 238.

³³⁸ Македония, год. III, бр. 12, 15 февруари 1869.

³³⁹ Галчев, И. Грижите на екзарсите, с. 141 – 162; Същият. Българското самосъзнание, с. 74 – 335.

³⁴⁰ Галчев, И. Грижите на екзарсите, с. 162.

Леринско, директно казват в писмото си до Никола Робев, че искат помощ от него, тъй като „Ви се припознава думата във всичко“³⁴¹. Димитър Робев е окачен от митрополит Евстатий Пелагонийски като човек с „горещо родолюбие и неутолими старания за народните работи“, „благодарен център за своите съплеменници“ и „истинска подкрепа и средоточие“ за народа си³⁴².

Много влиятелна и авторитетна личност е богатият чорбаджия от Скопие хаджи Трайко Хаджидойчинов, съветник и хазнатар на тамошния полусамостоятелен паша Али Хавзи. Хаджи Трайко стои начело на българското християнско население в Скопския пашалък цели 40 години³⁴³. Неговите търговски контакти достигат Солун, Сараево, Киев и Одеса³⁴⁴. Според едно мнение, „по това време от Ниш до Солун и от Сараево до София нямаше по-влиятелен и силен защитник на християните от хаджи Трайко“³⁴⁵. Митрополит Натанаил Охридски (1820 – 1906) също високо оценява ролята на българския първенец в обществените дела: „Прости и учени, богати и сиромаси, граждани и селяне за всяко нещо отидуваха при дяда хаджия да се допитват и за добро, и за лошо и в нужда да им помага или словом, или делом. Името х. Трайково беше в уста и на голямо, и на малко повсякъде и в Скопския пашалък, и вънка. Х. Трайко беше на пашата неотлъчен хазнатарин, съветник и вилаетски чорбаджия и що одобрише он, това одобрише и пашата“³⁴⁶. Всеки знае, че в дома на чорбаджията ще бъде приет и подкрепен³⁴⁷. Дълго след смъртта му, когато някой жител на Скопие има нужда от помощ, възкликва: „Къде си сега, хаджи Трайко!“³⁴⁸ Като доверен човек на пашата българският първенец респектира и най-могъщите местни бегове³⁴⁹. Използва влиянието си, за да издейства смяната на двама скопски владетели – Ананий (1823 – 1828) и Генадий (1831 – 1832), от които българите са недоволни³⁵⁰. С отстраняването на Али Хавзи от управлението (1842 или 1845 г.) угасва и „звездата“ на хаджи Трайко³⁵¹.

Още по-влиятелен е казанлъшкият мемлекет-чорбаджия Стоян Груев (Стоянчо Груюглу). В свой доклад от 9 декември 1864 г. руският консул М. И. Золотарьов прави твърде любопитна констатация, която заслужава специално внимание: „Казанлък се отличава с това, че турските власти там се намират под пълното влияние и зависимост от християнските старейшини; това се дължи на значителните капитали, които притежават последните и от изключителното положение, придобито в страната от един от знатните членове на местното християнско общество на име Груюглу, починал само преди няколко месеца. Докато бил жив, повече в неговия дом, отколкото при областния мюдюрин, се провеждали съвещанията по всички дела на областното управление“³⁵². Поп Минчо Кънчев (1836 – 1904) в своята „Видрица“ дава сходно сведение за мощта на чорбаджията: „Всички треперят от него. И каквото каже, това става. В двора съди, там на крака му отиват кадия и каймакамин, за каквато важна работа ще се върши“³⁵³.

Д-р Христо Стамболски (1843 – 1932), съгражданин на Груюглу, значително допълва и обогатява посочените по-горе данни. Въпреки че е влязъл в конфликт с

³⁴¹ Галчев, И. Българското самосъзнание, с. 288.

³⁴² Пак там, с. 109.

³⁴³ Хаџи Васиљевић, Ј. Скопски хаџи Трајко, с. 8.

³⁴⁴ Пак там, с. 21.

³⁴⁵ Пак там, с. 8.

³⁴⁶ Кънчев, В. Избрани произведения II, с. 131.

³⁴⁷ Хаџи Васиљевић, Ј. Скопски хаџи Трајко, с. 23.

³⁴⁸ Пак там, с. 26.

³⁴⁹ Пак там, с. 12 – 13.

³⁵⁰ Жизнеописание митрополита Охридско-Пловдивскогo Натанаила (Автобиографични бележки). // СБНУНК, 1909, № 25, с. 5; Тодоров, П. Скопје, с. 130 – 132, 134 – 135.

³⁵¹ Хаџи Васиљевић, Ј. Скопски хаџи Трајко, с. 6, 16; Тодоров, П. Скопје, с. 133.

³⁵² Русия и българското национално-освободително движение (1856 – 1876). Документи и материали. Т. II. София, 1990, с. 129.

³⁵³ Кънчев, М. Видрица, с. 165.

чорбаджията³⁵⁴, д-р Стамболски не скрива, че казанлъшкият първенец е „доста интелигентен човек“, като обективно отразява и положителните, и отрицателните страни на влиянието му: „Действително, той беше вдъхнал такъва страх на турците, тъй и на българите, че всички го уважаваха. Налагаше си волята и на кадии, и на каймаками, и ги принуждаваше да му се покланят от страх на отчисление, тъй като той имаше сношения и с мютесарифи, и с валии, които поддържаше с бакшиши (подаръци). От друга страна търновските владици-гърци, лукави суще, Неофит и Григорий, като познаваха неговото влияние пред властите и населението, отправяха се все до него, когато се касаеше да се събира владичината или да се прокара някакъв злокобен план за българите. Те го бяха препоръчали и на Патриаршията в Цариград, откъдето той получи и благодарителни писма, в които се наричаше „Благороднейший стълб на Църквата в Тракия“. И така, от една страна, беше завладял политическите власти, а от друга – духовните, нещо, което му даваше възможност да върши големи работи; беше задал такъва страх на турското население, щото то се беше обуздало до една степен в своите безчовечни върлувания против българите [...] Предварително той ще произнесе присъдата в къщата си между двама спорящи, той ще обвини или ще извини някой престъпник, той ще наложи глоба и пр., и пр., че тогава се отнасяше делото в съдилището или пред каймакамина, гдето процесът се решаваше все по предумотрението на Груюглу. [...] Наистина, този човек със своята дързост, със своето влияние в онова време би направил големи благодеяния на сънародниците си, ако беше дал все добро направление на своето могъщество“³⁵⁵.

Влиянието и властта на Стоян Груюглу са обстойно разгледани от Матей Георгиев, който обобщава: „Всичко идело да покаже на богати и на сиромаси, че Груьоолу имал силна подкрепа от султаните, затова се ползвал с високо доверие пред одринския валия и пловдивския мютесариф. Местните власти били в ръцете му. С влизането си в правителственото здание бил посрещан от съдията и каймакамина. С една негова заповед уволнявали съдиите, началниците и другите административни лица и когото искал, него назначавал“³⁵⁶.

Уважението към Груюглу ни разкрива и казанлъшкият дописник на в. „Гайда“ (16 май 1864 г.). По повод смъртта на чорбаджията, той го назовава „знаменит между българите мъж“ и отдава дължимото на ролята му в градското управление: „По другите места не знам, но колкото за нашия град, в него скоро няма да се откъди такъв гражданин и затуй неговата памет за много време ще остане между нас“³⁵⁷.

Хаджи Станьо Хаджистанчев Врабевски (1817/1822 – 1879), смятан за „тетевенски Ротшилд“³⁵⁸ и „голям аристократ“³⁵⁹, има всеобхватно влияние в района на градовете Тетевен и Орхание (дн. Ботевград)³⁶⁰. Тук несъмнено трябва да се цитира сведението на Стоян Заимов (1853 – 1932): „В Тетевенско той [хаджи Станьо] и Петко Милев (също първенец и богаташ) „колят кучето“, както се изразява народът за хора, в ръцете на които е съдбата на населението. Мюдюрите и полицейските чинове (заптиетата) по негов личен кеф се турят и вадят. Тетевенско (и помаци, и българи, мало и голямо) гледа на него с дълбоко уважение и почитание“³⁶¹. При разпита си Тодор Кръстев казва, че в

³⁵⁴ Стамболски, Х. Автобиография, с. 226 – 230.

³⁵⁵ Пак там, с. 36 – 38.

³⁵⁶ Георгиев, М. Стоенчо Груьоолу, с. 87.

³⁵⁷ Гайда, год. I, бр. 20, 16 май 1864.

³⁵⁸ Заимов, С. Васил Левски Дяконът. София, 1897, с. 57.

³⁵⁹ Васильов, Т. Ловчанско-тетевенска взаимност. // Ловеч и Ловчанско. Географско, историческо и културно описание. Кн. V. София, 1933, с. 17.

³⁶⁰ За неговото обществено положение вж. Митев, П. Хаджи Станьо Хаджи Станчов (Врабевски) в лабиринтите на историческата памет. София, 2024, с. 39 – 49.

³⁶¹ Заимов, С. Миналото, с. 145 – 146.

Тетевен хаджи Станьо е „по-голям от пашата“³⁶². За високото обществено положение на Врабевски свидетелстват и гневните, но искрени думи на софийския управител Мазхар паша след разкриването на Арабаконашкия обир и разплитането на комитетската мрежа, в която участва и чорбаджията: „Бе, Хаджи, как те не досрамя да участваш в такова страшно престъпление? От какво имаш нужда, какво ти липсваше: богатство ли, почести ли, слава ли – всичко това имаш. Нещо повече: ти имаше силата да сваляш и качваш мюдюри и каймаками; ти можеше и мен да сваляш, ако пожелаеше. Защо стана изменник на държавата?“³⁶³

Чорбаджи Патьо от Видраре е близък приятел на мютесарифите в София и Търново. Познава русенския валия Мидхад паша (1822 – 1884) и неведнъж го посещава³⁶⁴. Има големи заслуги за основаването на новия град Орхание³⁶⁵.

За почитта към софийския чорбаджия Димитър Трайкович (ок. 1817 – 1880) отново, както при хаджи Станьо Врабевски, ще се опрем основно на ярката характеристика, която му прави Ст. Заимов: „Трайкович е бил познат на мало и голямо в Софийско поле; той е бил любимецът чорбаджия на Софийска Шопландия. Постоянно е бил избиран от софиянци за ааза в беледието, а турското правителство постоянно го е назначавало за член в идарие-меджлиси. По личните показания на съвременниците му, Трайкович енергично защищал интересите на българското население в Софийско пред управителния съвет, а на гражданите – интересите пред градския съвет. Конашките сателити на пашата често пъти изпитвали върху себе си острите зъби на Трайковича, когато явно са тъпкали законните права на населението. В управителния съвет (идарие-меджлиси), при разискването на някои мерки в присъствието на пашата, най-свободно и открито се е държал Трайкович“³⁶⁶. Димитър ефенди е уважаван член на османските провинциални органи на власт³⁶⁷. Използва служебното си положение, за да защитава българите в София и областта и да бъде техен водач в църковната борба³⁶⁸. Посветен е и в делата на българското революционно движение³⁶⁹, но остава неразкрит. Чорбаджията продължава да има доверието на властта. През април 1876 г. е отличен от Високата порта с чин „Salise“³⁷⁰.

Като най-влиятелен български първенец в Самоков се утвърждава Захари Хаджигюров, член на вилаетския меджлис в Ниш. Мнозина се обръщат към него за помощ и ходатайство, защото думата му „тежи“ пред османските власти в обширен регион, който обхваща Самоков, Ниш, София и Кюстендил³⁷¹. Познанството на Хаджигюров с великия везир и други високопоставени султански сановници спомага за решаването на църковния въпрос в българска полза³⁷². През април 1876 г. е удостоен с чин „Salise“³⁷³. В началото на 1877 г. Захари ефенди е сред седмината българи, избрани за народни представители в османския парламент³⁷⁴.

Хаджи Найденов е един от най-влиятелните християни в Одрин. Богат чорбаджия и ръководител на градската християнска община, той е уважаван от

³⁶² Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд, с. 139.

³⁶³ Васильов, Т. Спомени за лица и събития. София, 2001, с. 287.

³⁶⁴ Патев, Н. Из миналото на Тетевенско и Ботевградско, с. 101.

³⁶⁵ Пак там, с. 101, 103 – 104.

³⁶⁶ Заимов, С. Васил Левски Дяконът, с. 188.

³⁶⁷ Тафрова, М. Танзиматът, с. 169 – 170.

³⁶⁸ Пак там, с. 170.

³⁶⁹ Заимов, С. Васил Левски Дяконът, с. 188 – 190; Тафрова, М. Танзиматът, с. 171 – 172.

³⁷⁰ Дунав, год. XII, бр. 1064, 25 април 1876.

³⁷¹ Семерджиев, Х. Самоков, с. 82; Мирчева, К. Хаджигюров (Хаджигюрович) Христович, Захарий. // Кой кой е сред българите (XV – XIX в.). 501 имена от епохата на османското владичество. София, 2000, с. 280.

³⁷² Семерджиев, Х. Самоков, с. 83.

³⁷³ Дунав, год. XII, бр. 1064, 25 април 1876.

³⁷⁴ Doustour-i Hamidie V, p. 351; Напредък, год. XI, бр. 121, 4 март 1877; 1877 Meclis-i Ayan, s. 48.

одринския валия и всеки петък му прави официално посещение³⁷⁵. Почитан е от населението като негов защитник и благодетел. Погребението на българския големец през 1852 г. се извършва в присъствието на одринския митрополит, всички свещеници, одринските консули и вицеконсули на великите сили, градските първенци и повечето жители на града. Чаршиите опустяват, а голямо човешко множество се присъединява към траурното шествие³⁷⁶. В дописка от „Цариградски вестник“ (2 февруари 1852 г.) достойно са отбелязани заслугите на починалия българин: „Покойният този Найденов Христович с малки средства стигна богатство и знаменование рядко по тия места и многожди неговото голямо благоразумие и тежест спаси нашия град от много и големи злощастия...“³⁷⁷

Сред най-авторитетните български първенци е велешанецът Димко Радев (Димко паша)³⁷⁸. За него Симеон Радев пише: „Никой християнин през XIX в. в Македония не е имал положение, равно на това, което заемаше Димко Радев, наречен Димко паша. [...] Легендите и народните песни още са пълни със спомени за неговото богатство и могъщество: най-видните между турците се отнасяха с него като с равен“³⁷⁹. Пред учителя Васил Манчев (1832 – 1907) Димко паша разкрива каква мощ притежава като османски държавен служител: „Изключително аз събирам доходите на военното министерство и гражданското министерство, с една дума [съм] правителствен сарафин на цяла Европейска Турция, без Одринския и Цариградския санджак. По военно отношение под мое ведомство са и Шумен, и Видин, и Босна, и Македония, и Тракия...“³⁸⁰ Благодарение на своя авторитет, влияние и служебно положение, Димко Радев редом с братя Робевци има основна роля за възраждането на българщината в Битоля. В дописката от 27 януари 1869 г. във в. „Македония“ (15 февруари 1869 г.) Димко Радев е споменат между „най-благородните, най-влиятелните лица в града“, които са водачи на тамошното българско население и представят неговите искания на Високата порта³⁸¹. Дописник на в. „Източно време“ (29 ноември 1875 г.) го характеризира като един от „първите заслужили у нас хора“ и „един от горещите наши патриоти“³⁸².

Много влиятелни са тревненските чорбаджии. Дядо Миню има солидни връзки с властите в Търново и щом се разсърди на някой субашия, катурва седлото му с чорбаджийската си тояга. Това е символичен знак, че турският чиновник трябва да напусне Трявна. И той си тръгва без спор, подчинявайки се на волята на българския първенец³⁸³. Приятел на много знатни мюсюлмани, тревненският чорбаджия Генко Петров Даскалов (ок. 1760 – 1829) придобива такъв авторитет пред османските воеводи на Търново, че те се допитват до него за всяко важно решение, което трябва да вземат³⁸⁴. В междуборбата за власт през „Смутното време“ всеки от търновските бейове иска да го привлече на своя страна. Надделява този, който е подкрепен от чорбаджията и неговия въоръжен отряд³⁸⁵.

В края на XVIII в. хаджи Христо Рачков от Габрово вече е спечелил голямо богатство

³⁷⁵ Найденович, С. Фигури на някои копривщенци емигранти в Одрин. // Юбилеен сборник по миналото на Копривщица (20 април 1876 год. – 20 април 1926 год.). София, 1926, с. 431.

³⁷⁶ Цариградски вестник, год. II, бр. 72, 2 февруари 1852.

³⁷⁷ Пак там.

³⁷⁸ Хаджипанзов, П. Видни велешани, с. 18.

³⁷⁹ Радев, С. Македония в Българското възраждане в XIX в. Ч. II. София, 1927, с. 292.

³⁸⁰ Манчев, В. Спомени, дописки, писма. Съставителство, бележки и коментари Ц. Нанова и Ю. Николова. София, 1982, с. 69.

³⁸¹ Македония, год. III, бр. 12, 15 февруари 1869.

³⁸² Източно време, год. II, бр. 42, 29 ноември 1875.

³⁸³ НБКМ-БИА, ф. 129, а. е. 166, л. 115, л. 186.

³⁸⁴ Даскалов, Х. Спомени за учителската, книжовната и обществената деятелност на П. Р. Славейкова в Трявна. // Училищен преглед, 1901, № 5, с. 469.

³⁸⁵ НБКМ-БИА, ф. 129, а. е. 166, л. 187.

и има силно влияние сред турските управители и чиновници³⁸⁶. В летопис той е наречен „човек един богат и славен“³⁸⁷. За него се говори: „Султан Махмуд първи в Цариград, хаджи Христо втори в Габрово“³⁸⁸.

Изключително авторитетен е и габровският чорбаджия Илия Видинлиев. Той се радва на близко познанство с почти всички османски управители и първенци в Търново и Русе, като връзките му се простират до Цариград. Благодарение на това, неговата дума се слуша при избора на търновския мютесариф. Твърде красноречив е фактът, че когато идват в Габрово, султанските чиновници не викат чорбаджията в конака, а отиват на гости в къщата му – както в знак на уважение, така и за да се консултират с него по различни въпроси³⁸⁹. Мидхад паша се познава с дядо Илия и го убеждава да построи моста над Козешица с обещанието да бъде отличен с ордена „Меджидие“³⁹⁰.

Голямо е влиянието и на еленските чорбаджии. Те могат да издействат смяната на субашите и мюдюрите на Елена, та дори и на търновските воеводи³⁹¹. Показателен е отговорът, който дава един чорбаджия на въпроса как е чувствал османското господство: „Само тъй: когато трябваше да отида от Елена в Търново, едно заптие държеше коня ми и помагаше да възседна, а когато стигах в Търново, пак заптие помагаше да отседна и развеждаше коня ми, докато му мине потта, за да го вкара в конюшната“³⁹². Коментарът е излишен.

Висока почит е заслужил вилаетският чорбаджия и едър скотовъдец Тодор Хадживълчев от Жеравна. Когато първенецът пристига в Сливен, османският управител му отдава чест и докладва за състоянието на областта. По искане на българина се уволняват чиновници и бюлюкбашии. Неправедливо обвинен в тежко провинение към държавата, той е отведен в Цариград под конвой, но благодарение на високото си положение, потвърдено със султански ферман, и на своите широки връзки и познанства успява да докаже невинността си³⁹³.

Един малко известен днес, но много влиятелен чорбаджия от края на XVIII в. е Златко от Сливен, прадядо по майка на хайдушкия войвода Панайот Хитов (1830 – 1918). Характеризиран е като „твърде знаменит“ и „страшен“ за насилниците човек, защитник на населението, когото почитат и българи, и турци. Панайот Хитов дава ценно сведение за неговата сила: „Когато Златко чорбаджи преминувал през града, то турците му ставали на крака и ниско му се покланяли; а когато влязъл в мезлича, то хановите и бейовете му очищали място и канили го да седне. Неговите лозя са се обирали със зурли, песни и голямо веселие. Златко чорбаджи бил наплашил турците дотолкова, щото тия са решили да го убият – и убили го“. Дълго време след смъртта на българския първенец сливенци помнят своя закрилник и го възпяват в песни³⁹⁴.

Значимо влияние е придобил и сливенският чорбаджия, с когото през 1847 г. се среща генерал Август Йохмус. Когато пристига в Сливен, Йохмус отсяда в къщата на „синьор Йованчо, най-богатия примас [първенец] на това място“, приближен съветник на великия везир³⁹⁵. Допуска се, че името на този българин е неправилно предадено от

³⁸⁶ Цончев, П. Из стопанското минало, с. 599.

³⁸⁷ Начев, В. Ферманджиев, Н. Писахме да се знае, с. 333.

³⁸⁸ Цончев, П. Из стопанското минало, с. 607.

³⁸⁹ Цончев, П. Из общественото и културното минало, с. 748 – 749.

³⁹⁰ Каниц, Ф. Дунавска България и Балканът I, с. 262.

³⁹¹ Попгеоргиев, Й. Град Елена, с. 81; Дичев, М. Градиво, с. 43.

³⁹² Протич, А. Еленските чорбаджии и тяхната къща. // Иларион Макариополски, митрополит Търновски (1812 – 1875). Биография, спомени и статии за 50-годишнината от смъртта му. Под редакцията на проф. М. Арнаудов. София, 1925, с. 204.

³⁹³ Константинов, Д. Жеравна, с. 154 – 155.

³⁹⁴ Хитов, П. Моего пътувание по Стара планина и животописанието на някои български стари и нови войводи. Букурещ, 1872, с. 3 – 5.

³⁹⁵ Яновски, Б. Из бележките на генерал Йохмус за пътуването му по източните български земи през 1847 г. // ИБИБ, 1968, № 26, с. 287.

автора и става дума за Вълчан чорбаджи, ползващ се с високо доверие в османските управляващи кръгове³⁹⁶. Тази хипотеза е неубедителна. Като потомци на чорбаджи Иванчо се споменават следосвобожденските фабриканти Стефанови³⁹⁷. Че този първенец е бил известна и много влиятелна личност свидетелства и народната песен: „Де са й чуло видяло / два царя в иднъ зимя: / Царят царува в Цариград, Иванчо царува въ Сливян“³⁹⁸.

Помилване. Много чорбаджии имат правомощията или използват влиянието си, за да спасят осъдени на смърт и на затвор. На хаджи Сава Хаджилиев като главен представител на християните в Шумен е дадено правото да помилва за Великден един християнин, а за Байрама – един мюсюлманин³⁹⁹. По време на големи празници етрополецът хаджи Пею (ок. 1780 – 1862) също освобождава българи, затворени за дълг, данък или простъпка⁴⁰⁰. Чорбаджи Георги Пухоолу от Стара Загора може да „прикачва и откачва хората от въже“⁴⁰¹. За троянския чорбаджия Спас Маринов се твърди същото – той има силата „да покачи или да свали човек от въжето“⁴⁰². Хаджи Трайко Хаджидойчинов е придобил такова влияние пред скопския паша Али Хавзи, че „от бесилката е свалял човека с една дума“⁴⁰³. Големият авторитет на Чалъкови се потвърждава от още два показателни случая. Когато веднъж минава по моста на р. Марица, Големи Стоян вижда, че ще бесят един турчин. Чорбаджията дава знак на палачите да спрат екзекуцията и след като разговаря с османския управител, осъденият е помилван⁴⁰⁴. Един ден Големи Стоян и пловдивският паша разговарят в конака, а група затворници са изведени, за да поправят маришкия мост. Българският първенец забелязва сред тях хайдутина Матей Лудов, осъден на доживотен затвор. По негово искане Матей е освободен още същия ден⁴⁰⁵. Сходен е примерът със Стоян Груюглу. Той спасява от обесване един свещеник, осъден на смърт, защото не иска османски войници да бъдат разквартирувани в къщата му⁴⁰⁶. Така постъпва и чорбаджи Никола Узуна, който успява да измоли пред одринския паша живота на изпратен на бесилката турчин⁴⁰⁷.

Управление и власт над населението. Някои чорбаджии и първенци управляват като истински феодални владетели. „Герои на своето време“, те са едновременно защитници и насилници на българите. В края на XVIII – началото на XIX в. Божил Съботинов еднолично се разпорежда в Котел. Три сведения дават представа за неговата мощ: „Защото той бил един в Котел и той щото реквал, то бивало, и той субаш не знаел, ами сам съдел“⁴⁰⁸, „Божил е бил пълен господар на селото и неговите разпоредби в тая малка република са имали стойност на закон“⁴⁰⁹, „Този човек се е считал тогаз като градски управител и каквото е той заповядвал, всичко се е изпълнявало с най-голяма покорност“⁴¹⁰. Всевластието му е отразено в народната песен: „Един е султан в Цариград,

³⁹⁶ Пак там, с. 287, бел. 68 – 69.

³⁹⁷ Табаков, С. Опит за история на град Сливен I, с. 394.

³⁹⁸ Грънчаров, М. Чорбаджийството и българското общество, с. 186.

³⁹⁹ Божерянова, В. Генерал Сава Савов, с. 11.

⁴⁰⁰ Пеев, Т. Съчинения. Съставители и редактори Д. Леков и И. Сестримски. София, 1976, с. 25.

⁴⁰¹ Чърти из живота и записки на Атанас Иванов, бивший учител в Стара Загора. // Иванов, А. Блъсков, Р. Ненов, Ю. Автобиографии. София, 1979, с. 14.

⁴⁰² Минковски, М. Спомени и очерки, с. 222.

⁴⁰³ Тосков, Г. Тетовските паши. // СБНУНК, 1894, № 11, с. 416.

⁴⁰⁴ Еничерев, Н. Възпоминания и бележки, с. 3.

⁴⁰⁵ Нейчев, А. Джелепи и бегликчи, с. 529; Кесяков, Х. Вълко и Стоян Тодорови Чалъкови, с. 49.

⁴⁰⁶ Георгиев, М. Стоенчо Груюолу, с. 87.

⁴⁰⁷ Нейков, Б. Факийско предание, с. 67 – 68.

⁴⁰⁸ Начев, В. Ферманджиев, Н. Писахме да се знае, с. 307.

⁴⁰⁹ Арнаудов, М. Из миналото на Котел, с. 64.

⁴¹⁰ Пак там, с. 65.

втори е Божил чорбаджи, Божил чорбаджи във Котел“⁴¹¹. Управлението на Божил Съботинов съвпада със „Смутното време“ и за близо десет години той ръководи Котел като едва ли не самостоятелен владетел. Съществуват данни, че той поставя под защитата си отделни села в областта Герлово и събира от тях данъци, които после дели със своя покровител, карнобатския аянин Арабоглу (Арабзаде Халил ага)⁴¹². Като важен местен „фактор“, Божил участва на страната на Арабоглу в междуборбите му с Есеид Али ага, аянина на Нови Пазар⁴¹³. Чорбаджията има главна заслуга за спасението на Котел от кърджалиите – ръководи заграждането на селото с укрепления и лично организира неговата отбрана, като по време на сраженията винаги се явява на най-„горещите“ места⁴¹⁴. Благодарение на него Котел остава едно от малкото български селища, неуязвими за кърджалийските грабежи. Но както неведнъж се случва, защитникът се превръща в насилник. Главозамаян от абсолютната си власт, Божил се разправя безмилостно с някои чорбаджии, които са негови противници, обезчестява жени, граби населението. Почитта към него се превръща в омраза и през 1806 или 1808 г. той е убит⁴¹⁵.

Друг котленски чорбаджия – Стойко Попович, бащата на Георги Стойков Раковски, също използва твърди методи на управление, макар и не толкова крайни. Той е водеща фигура в общинския и икономическия живот на Котел, но няма неограничената власт на Божил чорбаджи, въпреки че трима паши един след друг го утвърждават за управник („мемлекет-чорбаджия“) и му дават алени биниши (капотии)⁴¹⁶. Докато Божил Съботинов с оръжие опазва селището от кърджалиите, Стойко Попович го спасява от суровия Мюфтю (Мюфтюзаде ел-хадж Хюсеин) паша само с мъдро и достойно поведение⁴¹⁷. Раковски характеризира баща си като „български Катон“, човек с „железна воля и огнен патриотизъм“⁴¹⁸. Когато циганите мюсюлмани в Котел молят чорбаджи Стойко да си построят джамия, той ги вика в дома си, залоства портите и ги бие жестоко. После ги пуска с думите: „Идете сега се оплачете и при султана!“⁴¹⁹. Стойко Попович влиза в сериозен конфликт с другите котленски първенци⁴²⁰. Първоначално надделява и успява да издейства затварянето на неколцина от тях в Шумен, но накрая неговите врагове тържествуват – през 1844 г. той и синът му са арестувани и отведени под конвой в Цариград, а семейството му гладува, изоставено от почти всички котленци под натиска на чорбаджиите⁴²¹. След като е освободен, се връща в Котел, но вече не може да възвърне старото си положение⁴²².

С голяма власт над българите в Стара Загора разполага чорбаджията Георги Пухоолу. Тя му е дадена от аянина хаджи Мехмед ага Капуджибашията, строг, но справедлив управител, непощаден към престъпниците без разлика на вяра и народност⁴²³. В своята автобиография старозагорският учител Атанас Иванов (1810 – 1897) пише: „Част от

⁴¹¹ Българско народно творчество в тринадесет тома. Т. XIII. Народни песни с мелодии. Съставители Р. Кацарова, Е. Стоин, Н. Кауфман, Т. Бояджиев, Д. Осинин. София, 1965, с. 333.

⁴¹² Драганов, М. Спомени за изгорелия гр. Котел. Варна, 1898, с. 21 – 22.

⁴¹³ Янева, С. Българи – откупвачи на данъци, с. 337; Тодоров, Н. Овчарската аристокрация, с. 210 – 212.

⁴¹⁴ Начев, В. Ферманджиев, Н. Писахме да се знае, с. 307; Драганов, М. Спомени за изгорелия гр. Котел, с. 14 – 21; Арнаудов, М. Из миналото на Котел, с. 64 – 68.

⁴¹⁵ Арнаудов, М. Из миналото на Котел, с. 69 – 72.

⁴¹⁶ Неофит Бозвели, Г. С. Раковски, Добри Чинтулов, Бачо Киро Петров, Васил Друмев, с. 114, 155; Тодоров, Н. Овчарската аристокрация, с. 227 – 231.

⁴¹⁷ Неофит Бозвели, Г. С. Раковски, Добри Чинтулов, Бачо Киро Петров, Васил Друмев, с. 114, 155.

⁴¹⁸ Пак там, с. 210.

⁴¹⁹ Пак там, с. 210.

⁴²⁰ Причините за конфликта вж. у Тодоров, Н. Овчарската аристокрация, с. 245 – 249.

⁴²¹ Неофит Бозвели, Г. С. Раковски, Добри Чинтулов, Бачо Киро Петров, Васил Друмев, с. 155 – 160.

⁴²² Пак там, с. 161 – 162.

⁴²³ Илков, Д. Принос към историята на град Стара Загора. Пловдив, 1908, с. 60 – 61; Чърти из живота, с. 13 – 14.

властта си [хаджи Мехмед ага] беше поверил на някой си чорбаджи Георги Пухоолу, за да управлява българското население на града. За тоя баща ми казваше, че „прикачвал и откачвал хора от въже“⁴²⁴. Сходна е информацията на хаджи Господин Славов. Той посочва, че „най-близният любимец [на хаджи Мехмед ага] от първенците българи е бил Георги Пухоолу, който е имал голямо влияние при речения аенин“⁴²⁵. Възможностите на чорбаджията с влиянието си пред аянина да спаси някого от смърт или да направи така, че да бъде обесен, му предоставят силен властови „лост“. При това положение кой от старозагорските българи би рискувал да му стане враг и кой не би искал да спечели неговото благоразположение? Но страхът не означава уважение – Пухоолу е мразен от много хора, които по-късно открито ще се радват на неговото убийство от хаджи Мехмед ага. Благодарение на хаджи Господин Славов до нас е достигнало сведение за най-позорното дело на чорбаджи Георги, предизвикало силно недоволство сред българското население на Стара Загора. Като епитроп на църквата „Св. Богородица“ той използва за лично облагодетелстване част от нейните приходи. След построяването на храма „Св. Никола“ и притока на богомолци в него, приходите на „Св. Богородица“ започват да намаляват. Тогава Георги Пухоолу издейства от хаджи Мехмед ага разрушаването на „конкурентната“ църква⁴²⁶. Затова и коментарите на старозагорските българи по повод смъртта на чорбаджията са: „Горко му дошло, каквото прави, това и намери“⁴²⁷.

Хаджи Тошо Ценов и Димитраки Хаджитошев имат широки управленски правомощия във Врачанско. Д-р Селимински споменава „хаджи Тошо, Тано Мичов и Димитраки Хаджи Тошов“ като най-силните български първенци на Враца⁴²⁸. Йордан Попгеоргиев (1869 – 1921) подчертава, че в града „най-видна роля е играла фамилията Хаджийски“⁴²⁹. Според Димитър Маринов (1846 – 1940), Димитраки е „най-забележителната личност в Западна България“, играла „важна роля в тоя край“. Добре запознат с биографията на врачанския първенец, изследователят предполага, че ако той не е бил посечен през 1827 г., е можел да се превърне в българския еквивалент на Кара Георги Петрович (1762/1768 – 1817), Милош Обренович или Александър Ипсиланти (1792 – 1828)⁴³⁰. Константин Иречек (1854 – 1918) също получава сведения, че „прочуто лице във Врачанско бил Димитраки, „бератлия“, могъщ господин“⁴³¹. В османски документи от 1826 г. общественият статус на Хаджитошев е ясно определен: „чорбаджи Димитраки, един от коджабашиите на Враца“⁴³² и „чорбаджия на Враца“⁴³³. В надпис върху щампа (1822 г.) от манастира Касинец Димитраки Хаджитошев е отбелязан като „старейшина“ на града⁴³⁴. Любопитен е фактът, че баща му хаджи Тошо е титулуван „жупан“ в писма на оряховския кнез Янаки Папазоглу до влашки служители⁴³⁵. Титлата „жупан“ е носена от болярите във Влахия и може би кнезът иска да обозначи с нея високото положение на врачанския чорбаджия.

Най-важното доказателство, че Димитраки Хаджитошев е силен местен първенец с безспорен авторитет са водените от него преговори с руското командване през Руско-турската война от 1806 – 1812 г. Вероятно той се среща със самия генерал-фелдмаршал

⁴²⁴ Чърти из живота, с. 14.

⁴²⁵ Хронологично описание, с. 26.

⁴²⁶ Пак там, с. 26 – 27.

⁴²⁷ Чърти из живота, с. 14.

⁴²⁸ Библиотека „Д-р Иван Селимински“ II, с. 30.

⁴²⁹ П. Георгиев, Й. Град Враца, с. 17.

⁴³⁰ Маринов, Д. Димитраки Хаджи Тошов, с. 432 – 433.

⁴³¹ Иречек, К. Български дневник (1879 – 1884). Т. II. Пловдив-София, 1932, с. 362.

⁴³² Семеен архив на Хаджитошеви I, с. 305.

⁴³³ Пак там, с. 327.

⁴³⁴ Начов, Н. Новобългарската книга, с. 103.

⁴³⁵ Семеен архив на Хаджитошеви I, с. 38, 46.

Михаил Кутузов (1745 – 1813), който се отнася с голямо уважение към влиятелния българин – „и ми много икрам стори“. Димитраки дава на руския пълководец имената на свои близки хора в гр. Крайова, спасява Оряхово от „бастисване“, посредничи при преговорите между някои османски управители и руското командване, откупува от плен няколко паши⁴³⁶. С общественно-политическата си дейност по време на войната, чорбаджията се утвърждава като един от българските водачи в общонароден мащаб. Неговата помощ и застъпничество търсят както обикновени хора, така и градски първенци, висши духовници и османски чиновници⁴³⁷. Подобно на феодален владетел, Димитраки си издига внушителна каменна кула край Кунино, строена от местните жители с ангариен труд⁴³⁸. Той има самочувствието на могъщ управник – според К. Иречек, Хаджитошев „биел турците и християните, когато го не поздравлявали“⁴³⁹.

Сръбският учен Милан Рашич разкрива една малко известна страница от заслугите на чорбаджията към врачани. Когато през 1853 г. се обръща към Александър Димитракиев, той напомня как Димитраки Хаджитошев е спасил от клане българите в града след началото на гръцката Завера (1821 г.). Смелият българин се държи достойно и рискува живота си, но успява да укроти гнева на мюсюлманите със справедливи и разумни слова⁴⁴⁰.

Благодарение на този първенец Враца е един от първите български градове, в които започва борба за замяната на местния гръцки епископ с български архиерей⁴⁴¹. Активната дейност на Димитраки в тази посока му печели нови силни и влиятелни врагове.

Могъществото на врачанския чорбаджия става твърде ярко, твърде демонстративно. Османските власти се боят, че той ще последва примера на сръбския княз Милош Обренович. Хаджитошев преживява страшната 1821 г., но на 24 юни 1827 г. е посечен по обвинение в държавна измяна⁴⁴².

Вече бяха цитирани редица сведения за влиянието и мощта на Стоян Груюглу. След като надделява в противоборството си с казанлъшкия каймакам Караферлията и турчинът е заточен в гр. Диарбекир, чорбаджията става най-силният човек в Казанлък и управлява като истински феодален властел. Новоназначеният каймакам на града получава следната заповед от Високата порта: „Съобщава ви се, че Портата взе решение да постави начело на управлението в гр. Казанлък и околията му господина Стоянчо Груюглу, затова за всяка заповед и въпроси трудни за разрешение ще се отнасяш направо към него“⁴⁴³. Българският първенец е смятан за „господаря на Казанлък“. Местните османски власти само потвърждават взетите от него решения. Той се занимава с всички дела: съди, налага глоби, венчава, развежда, събира владишкия данък. За парите не дава сметка никому и често действа със сила⁴⁴⁴. Пред д-р Христо Стамболски и другите градски чорбаджии Стоян Груюглу казва нещо, което е „обществена тайна“ – че използва част от събраните пари от „владичината“ за лични нужди: „Тъй зер, ами тази къща с какво ще се поддържа? Тя иска десет сомуня хляб на ден, половина ока кафе, две оки шекер и друго, и друго“⁴⁴⁵. Д-р Стамболски отговаря рязко на този безпардонен

⁴³⁶ Пак там, с. 107 – 112, 117; Цветков, А. Политическо движение във Враца от края на XVIII и началото на XIX век. // История на град Враца от древността до Освобождението. Враца, 1976, с. 192 – 194.

⁴³⁷ Вж. общо Семейен архив на Хаджитошеви I; Цветков, А. Политическо движение, с. 177.

⁴³⁸ Уста-Генчов, Д. Народна песен от Габровско, с. 783 – 793.

⁴³⁹ Иречек, К. Български дневник II, с. 362.

⁴⁴⁰ Чича-Томина колеба. Св. II. Ч. I, с. 73 – 74.

⁴⁴¹ Янева, С. Хаджитошев, Димитраки Ценов, с. 282.

⁴⁴² Маринов, Д. Димитраки Хаджи Тошов, с. 443.

⁴⁴³ Георгиев, М. Стоенчо Груюолу, с. 85.

⁴⁴⁴ Стамболски, Х. Автобиография, с. 37.

⁴⁴⁵ Пак там, с. 228 – 229.

коментар и предизвиква гнева на казанлъшкия първенец⁴⁴⁶. Въпреки това положителните оценки за строгия, суров и властен чорбаджия надделяват. М. Георгиев подчертава: „Съвременниците на Груюглу със задоволство заговорват за това време, защото неговото управление турило край на всички произволи. Той взел под свое покровителство всички християни. Изтребил всички върлюючи разбойници (има версия, че бил в близки сношения с разбойниците, чрез които постигал някои свои цели). Доказал на турци и българи, че еднакво съди“⁴⁴⁷. Когато се жени синът му, Стоян Груюглу съобщава, че всички харамии, които отидат на сватбата, ще бъдат опростени, но в противен случай ще платят с живота си. Известният разбойник Латиф ага не се подчинява на заповедта и е убит, а главата му е донесена на чорбаджията⁴⁴⁸. След смъртта на Груюглу, когато започва задкулисна борба за неговата чорбаджийска длъжност, мнозина казанлъжани сравняват починалия първенец с новите претенденти за мястото му и съжаляват за загубата на такъв могъщ защитник⁴⁴⁹.

По сходен начин управлява в гр. Лом мемлекет-чорбаджията Йончо Тончев. Но за разлика от Стоян Груюглу, той е описван в много отрицателна светлина – като ярък туркофил, „конашко ухо“ и тиранин, който преследва българските учители и усърдно служи на османската власт⁴⁵⁰. Несъмнено ломският чорбаджия има тежки грехове и към местните българи, и към българското революционно движение. Но едностранчивата оценка не дава пълна представа за облика на този могъщ първенец, който се утвърждава като „главен управник на града“ и поема „ръководенето съдбините на своите съграждани“⁴⁵¹. Въпреки сериозните и основателни критики към поведението на Йончо Тончев, няма как да бъдат отречени властта и силата му. От началото на 60-те години на XIX в. до 1875 г.⁴⁵² той е представител на българското население в цялата Ломска каза пред османското правителство⁴⁵³. Награден е от Високата порта с орден, униформа и скъпоценна сабя, които редовно носи, за да изтъкне високото си положение⁴⁵⁴. Във в. „Дунав“, официоза на Дунавския вилает, присъства като „Юнчо [Йончо] ага“⁴⁵⁵. Смятан е за „повелител на българските общински работи“⁴⁵⁶, „алфата и омегата на българите в гр. Лом и каазата“⁴⁵⁷, „неограничен властелин, диктатор и над българи, па дори и над самите турци“⁴⁵⁸. Никой българин в Лом не предприема каквото и да е обществено начинание, без преди това да се допита до чорбаджията и да вземе неговото съгласие⁴⁵⁹. Тамошните мюсюлмански големци винаги приемат съветите и исканията му. Думата на Йончо Тончев има решаващо значение в градския меджлис. Всяко негово предложение се изпълнява безусловно⁴⁶⁰. Затова и българи, и турци често търсят помощта му⁴⁶¹. В някои случаи чорбаджията лично хваща мюсюлмани, безчинстващи над българите, и

⁴⁴⁶ Пак там, с. 229.

⁴⁴⁷ Георгиев, М. Стоенчо Груюолу, с. 87.

⁴⁴⁸ Пак там, с. 95.

⁴⁴⁹ Гайда, год. I, бр. 20, 16 май 1864.

⁴⁵⁰ Заимов, В. Васил Левски Дяконът, с. 63 – 64; Берковски, П. Из възпоминанията ми. Лом, 1894, с. 56, 71, 84; Дамянов, С. Ломският край през Възраждането. Икономически живот и политически борби. София, 1967, с. 41, 144 – 147, 213 – 215, 234 – 235, 241, 270, 281 – 282.

⁴⁵¹ Йончев, Т. Принос към историята на гр. Лом (Какво е творил Йончо Тончов за запазването и за културния подем на своя рожден град Лом). Чорлево, 1930, с. 12.

⁴⁵² Маринов, Д. Избрани произведения в 5 тома. Т. III. История на града Лом и Ломска околия. Под редакцията и с бележки на Д. Господинов. София, 2003, с. 109, 374.

⁴⁵³ Берковски, П. Из възпоминанията ми, с. 84.

⁴⁵⁴ Пак там, с. 56; Грънчаров, М. Чорбаджийството и българското общество, с. 166.

⁴⁵⁵ Дунав, год. XII, бр. 1137, 23 януари 1877.

⁴⁵⁶ Берковски, П. Из възпоминанията ми, с. 84.

⁴⁵⁷ Пак там, с. 84.

⁴⁵⁸ Йончев, Т. Принос към историята, с. 12.

⁴⁵⁹ Пак там, с. 12.

⁴⁶⁰ Пак там, с. 62.

⁴⁶¹ Пак там, с. 61.

ги предава на заптиетата, за да бъдат осъдени⁴⁶². Според Тодор Йончев (1859 – 1940), син на Йончо Тончев, през Руско-турската освободителна война ломските бейове решават да оплячкосат и изгорят града, но старият им „дост“ чорбаджи Йончо успява да ги разубеди⁴⁶³. Това твърдение се оспорва като опит на Т. Йончев да реабилитира баща си. Показателно е, че при приближаването на руската армия чорбаджията бяга в Цариград и се завръща в Лом, когато смята, че страстите вече са се уталожили⁴⁶⁴. Явно той много добре е знаел отношението на местните българи към него и се е страхувал за живота си. Най-обективна оценка на Йончо Тончев дава Димитър Маринов, който не спестява своите упреци, но не премълчава и положителните страни на управлението му: „За тоя ломски първенец много се писало и много се говорило. Има крупни грешки и грехове, но има и заслуги, които ще бъдат изтъкнати на реда си. [...] Обаче без спор училищното дело в Лом напредна благодарение на него“⁴⁶⁵.

Хаджи Сава Хаджиилиев-Караманлията се установява в Шумен през 1787 г. и с помощта на своето богатство става първенец („баш чорбаджия“) на българите в града. След Свищовския мирен договор (4 август 1791 г.) е определен за „защитник“ (вероятно представител, пълномощник, векил) на шуменските християни с ферман на султан Селим III (1789 – 1807)⁴⁶⁶. Такъв християнски представител има съдебни, финансови, обществени и църковни прерогативи. Сред тях е и правото да събира данъците от християнското население. След това обичайно отива в Цариград за внасяне на общата сума⁴⁶⁷. Към хаджи Сава се обръщат по различни въпроси – подялба, спорове, съвети⁴⁶⁸. Той е ръководител и на Българската община в Шумен, създадена през 1831 г.⁴⁶⁹ Показателен за неговото важно място в общонароден мащаб е фактът, че е споменат в доклад от 1834 г. на Шарл Жозеф дьо Боа льо Конт (1796 – 1863) до френското външно министерство като един от тримата най-видни български първенци редом с Големи Вълко Чалъков и хаджи Найденов Кръстев: „Между православните християни трябва да се споменат като много лични хора г. Вълко [Чалъков] и господата Найденов и Сава – старейшини на общините в Адрианопол и Шумла [Шумен]“⁴⁷⁰. Според някои мнения⁴⁷¹, хаджи Сава е първенецът, с когото разговаря френският дипломат и получава от него ценна информация за въстаническите замисли и действия на българите. Боа льо Конт окачествява този неназован по име човек като „старейшина на общината в един български град“ и „една значителна личност сред българската нация“⁴⁷².

Възможно е тази оценка да е дадена и за Големи Вълко Чалъков, който също се среща и води обстоен разговор с френския дипломат. През 20-те години на XIX в. Чалъкови влизат в светския съвет при Пловдивската митрополия, чийто членове са избирани не от населението, а са назначавани от митрополита, и повечето принадлежат към местната гръцка аристокрация⁴⁷³. Фанатичен привърженик на „Мегали идеята“, пловдивският учител Георгиос Цукалас представя в силно негативна светлина тази

⁴⁶² Пак там, с. 62 – 63.

⁴⁶³ Пак там, с. 64 – 65.

⁴⁶⁴ Дамянов, С. Ломският край, с. 214.

⁴⁶⁵ Маринов, Д. Избрани произведения III, с. 109.

⁴⁶⁶ Божерянова, В. Генерал Сава Савов, с. 11.

⁴⁶⁷ Спомени на Илия Димитриев за еснафството и търговията в гр. Шумен преди Освобождението. // Сборник Шумен и Шуменско. Кн. III. Шумен, 1971, с. 178.

⁴⁶⁸ Божерянова, В. Генерал Сава Савов, с. 27.

⁴⁶⁹ Пак там, с. 28 – 33; Блъсков, И. Материал, с. 22; Манолова-Николова, Н. Българите, с. 187.

⁴⁷⁰ Цветкова, Б. Два непознати френски документа за историята на българските земи през XIX в. // Известия на държавните архиви. Кн. 42. София, 1981, с. 188.

⁴⁷¹ Божерянова, В. Генерал Сава Савов, с. 23.

⁴⁷² Цветкова, Б. Два непознати френски документа, с. 195 – 196.

⁴⁷³ Левкова, М. Родът Чалъковци – първенците на град Пловдив през XIX век. // Град и памет. Сборник с доклади от националната научна конференция с научен ръководител акад. Георги Марков (Пазарджик, 13 – 14 октомври, 2011 г.). Пазарджик, 2012, с. 211.

знаменита фамилия заради пробългарската ѝ позиция в църковната борба, но признава, че тя заема водещо място в местната власт, за което отправя упреци към филипополския митрополит Никифор (1824 – 1850). Цукалас подчертава, че след като се заселват в Пловдив, Чалъкови забогатяват покрай бегликчийството, придобиват влияние сред гражданите, включват се в обществените работи на града и покровителстват митрополита, който им дава правомощия да решават и отсъждат при споровете между православните християни във Филипополската епархия⁴⁷⁴. Големи Вълко, Големи Стоян и Малки Вълко фигурират в митрополитската кондика като свидетели на продажби, завещания и дарения, като активни участници в различни строителни и благотворителни начинания⁴⁷⁵. Макар и с известен ироничен подтекст, Любен Каравелов (1834 – 1879) споменава, че Големи Вълко Чалъков става „мемлекет-чорбаджисъ, т.е. защитник на християните и покровител на ограбените и оголелите“⁴⁷⁶. Под негово ръководство в местното християнско самоуправление настъпва забележима положителна промяна – в общинските дела е сложен ред, приходите се увеличават, изграждат се училища, а старите, порутени градски църкви се подновяват като големи и солидни постройките⁴⁷⁷. По този повод К. Моравенов изтъква, че с грижите на чорбаджията градското управление „цъфтеше“⁴⁷⁸. Османската власт предоставя на християнската община правото да събира данъците от лозята, серчимата (данъка върху свинете) и харача (поголовния данък), но тяхното събиране дълго време е в ръцете на арменски сарафи. Големи Вълко успява да измести арменците и сам се заема с тази отговорност⁴⁷⁹. Като „предстойник на християнското население“, той го защитава и печели доверието му⁴⁸⁰. Бегликчията е съветник на османските управители в Пловдив и без неговото съгласие те не вземат решения по въпроси, отнасящи се до местните християни⁴⁸¹. Дори когато се строи градският конак, властта се обръща за помощ към него – пловдивският назър Хайредин паша иска чорбаджията да намери един доверен българин, който да изчислява и контролира разносните при строителството⁴⁸².

Не без основание Христо Кесяков оприличава Големи Вълко на „велможа всевластен и всесилен“⁴⁸³. За ръководното място на крупния бегликчия в управлението на християнското население в Пловдив свидетелства надписът при неговия ктиторски портрет от Рилския манастир (1840 г.), където е титулуван „градоначалник филипополски“⁴⁸⁴. В писмо до чорбаджията от 24 ноември 1839 г. Васил Априлов и Николай Палаузов (1821 – 1899) използват за длъжността му названието „кмет“⁴⁸⁵. Властовите правомощия на Големи Вълко се простират не само над християните в града – църковната община в Пловдив управлява всички православни жители на Филипополската епархия⁴⁸⁶.

Неговият брат Големи Стоян, който също има важна роля в управлението на епархията, е наречен в грамота на вселенския патриарх Константин II „първенец от Филипополската община“⁴⁸⁷. Панагюрецът Тодор Манев си спомня, че „Стоян чорбаджи

⁴⁷⁴ Τσοουκαλάς, Γ. Βουλγαροσλαβική συμφορία και η Τριανδρία αυτής. Εν Κωνσταντινουπόλει, 1859, σ. 11 – 12.

⁴⁷⁵ Снегаров, И. Гръцки кодекс, с. 177 – 490. Вж. също Левкова, М. Родът Чалъковци, с. 211.

⁴⁷⁶ Каравелов, Л. Записки за България и българите. София, 1940, с. 64.

⁴⁷⁷ Моравенов, К. Паметник за пловдивското християнско население, с. 88; Груев, Й. Спомен за Чалъковци, с. 82.

⁴⁷⁸ Моравенов, К. Паметник за пловдивското християнско население, с. 88.

⁴⁷⁹ Груев, Й. Спомен за Чалъковци, с. 82.

⁴⁸⁰ Пак там, с. 82, 84.

⁴⁸¹ Пак там, с. 84.

⁴⁸² Моравенов, К. Паметник за пловдивското християнско население, с. 54.

⁴⁸³ Кесяков, Х. Вълко и Стоян Тодорови Чалъковци, с. 18.

⁴⁸⁴ Василиев, А. Ктиторски портрети, с. 131.

⁴⁸⁵ Гергов, Й. Материали, с. 1.

⁴⁸⁶ Христов, Х. Българските общини, с. 57.

⁴⁸⁷ Мутафчиев, П. Избрани произведения II, с. 376 – 382.

Чалъки и Михаил бей Гюмюшгердан бяха снабдени с царска сила и власт“ и „като князове князуваха в Пловдив“⁴⁸⁸. Големи Стоян Чалъков редом с брат си Големи Вълко е защитник на българите и със своите властови позиции и обществено положение се стреми да помогне на всеки. В „Цариградски вестник“ от 21 октомври 1850 г. е описана неговата подкрепа към тъжителите: „Дядо Стоян със старините си ся повдигаше и за най-малка работа, както и за голяма, да ходи по конаци та всякого да оправи; и на едно място се молеше, на друго нареждаше, на трето повеляваше, и така свършваше всякаква работа“. Посочено е защо той успява в своите настоявания за справедливост: „думата му бе силна и навсякъде ся слушаше“⁴⁸⁹. Вече бяха дадени примери как Големи Стоян издейства помилването на осъдени.

Централна фигура в общинското християнско самоуправление на Хасково представлява Христодул Вълчев Шишманов, „първи мемлекет-чорбаджия“ и заедно с брат си Жечко „първенец по богатство и влияние“ в града⁴⁹⁰. Ковчежник на хасковския аянин Емин ага, Христодул отнася от хазната цял биволски толум, пълен със злато, след падението на къджалийския главатар през 1813 г. Това злато стои в основата на бързото му издигане⁴⁹¹. В българския възрожденски периодичен печат често е назоваван „г-н Христодул чорбаджи“⁴⁹². Отделни вестникарски дописки разкриват, макар и бегло, неговата роля в общественния живот на хасковските българи. В „Цариградски вестник“ (7 февруари 1853 г.) той е посочен между „хаскьойските градоначалници“⁴⁹³, на страниците на в. „Гайда“ (25 май 1864 г.) – сред „първите граждани“ на Хасково⁴⁹⁴, а във в. „Право“ (21 юни 1871 г.) е характеризирани като „водител и лост в града ни“⁴⁹⁵. По време на българското църковно движение Христодул Шишманов оглавява борбата срещу хасковските гъркомани⁴⁹⁶. Води български учител в града и с негова помощ въвежда българския език в училището и църквата⁴⁹⁷. По-късно Стоян Заимов заключава: „В епохата на възраждането на българщината в Хасковско големият и богатият род на Шишмановци игра първенствующа роля“⁴⁹⁸.

Хаджи Параскева Хаджилуков стои начело на християнската община в Търново. Тя има административни, данъчни и гражданско-правни функции, ангажирана е с църковните и училищните дела⁴⁹⁹. Ръководителите ѝ влизат в съвета на търновския митрополит като негови приближени сановници⁵⁰⁰. За техните длъжности са използвани различни названия: коджабашия, чорбаджия, баш, старейшина, проестос⁵⁰¹. Наричани са също „градски чорбаджии“, „първенци на града“⁵⁰² и архонти⁵⁰³. Хаджи Параскева произхожда от знатно семейство – преди него в

⁴⁸⁸ Манев, Т. Панагюрище. Неговото заселване, битие и въстание. Пловдив, 1906, с. 15.

⁴⁸⁹ Цариградски вестник, год. I, 21 октомври 1850.

⁴⁹⁰ Заимов, С. Миналото, с. 393.

⁴⁹¹ Заимов, С. Един кърджалийски цар. Исторически записки. // Денница. Месечно литературно списание, 1891, № 9, с. 397 – 398.

⁴⁹² България, год. III, бр. 114, 24 май 1861; Право, год. VI, бр. 17, 21 юни 1871; Български книжици, год. IV, бр. 1, май 1861; Български книжици, год. IV, бр. 2, юни 1861 и др.

⁴⁹³ Цариградски вестник, год. III, бр. 108, 7 февруари 1853.

⁴⁹⁴ Гайда, год. I, бр. 21, 25 май, 1864.

⁴⁹⁵ Право, год. VI, бр. 17, 21 юни 1871.

⁴⁹⁶ Заимов, С. Миналото, с. 393.

⁴⁹⁷ Цариградски вестник, год. IX, бр. 412, 1 януари 1859.

⁴⁹⁸ Заимов, С. Миналото, с. 392.

⁴⁹⁹ Снегаров, И. Старият Търновски църковен кодекс. Документи. // ГСУ-Богословски факултет, 1934, № 6, с. 1 – 60; Данова, Н. Към историята на Търновската градска община през Възраждането. // ИПР, 1980, № 1, с. 119 – 123; Тонков, Т. Търновската община (1763 – 1878 г.). Велико Търново, 2020, с. 42 – 45, 60 – 84 и т.н.

⁵⁰⁰ Маркова, З. Българското църковно-национално движение, с. 49.

⁵⁰¹ Данова, Н. Към историята, с. 119; Тонков, Т. Търновската община, с. 36 – 37, 50, 61 – 63.

⁵⁰² Пак там, с. 120; Снегаров, И. Старият Търновски църковен кодекс, с. 14.

⁵⁰³ Тютюнджиев, И. Търновската митрополия през 17 и първата половина на 18 век. Велико Търново, 1999,

общинското управление са дядо му кир хаджи Велчо и бащата кир хаджи Лука (Леко)⁵⁰⁴. За авторитета на хаджи Лука говори фактът, че през 1772 г. митрополитът поверява нему църковните ценности за съхранение⁵⁰⁵. В един летопис хаджи Параскева е наречен „търновски кнез“⁵⁰⁶, т. е. той е главният християнски управник на града. Първенецът присъства като член на общинското ръководство в различни документи, отнасящи се до просветни инициативи, финансови въпроси, уреждане на наследство и т.н.⁵⁰⁷ В качеството си на „търновски кнез“ води кореспонденция с врачанските чорбаджии⁵⁰⁸. След началото на гръцката Завера хаджи Параскева се самоубива⁵⁰⁹, за да избегне изтезания, унижения и конфискация на имуществото.

Още по-силен местен първенец е Георги Попсимеонов, известен като Георги Анагоста и Георги чорбаджи. В продължение на 48 години (1821 – 1869 г.) е ангажиран с управленските дела на Търновската каза. Член е на меджлиса в Търново, заема службата на казалийски ковчежник, а през 1832 г. е определен със султански ферман за представител (каза векил) на християнското население в казата. Ръководителите на общините и отделни първенци от Габрово, Елена, Трявна, Беброво, Арбанаси и други селища се обръщат към него за решаване на различни обществени въпроси: избор и смяна на чорбаджии, назначаване на османски чиновници, събиране на данъци, църковни и финансови дела, злоупотреби и т.н.⁵¹⁰ Георги Попсимеонов е човекът, от когото зависи техните молби да бъдат поставени за разглеждане от османските власти, тъй като не само е член на меджлиса, а изпълнява в конака функциите си на каза векил и има пряк достъп до търновския каймакам⁵¹¹. Заради заеманата длъжност е наричан „каза чорбаджи“, „градоначалник“, „търновски господар“ и др.⁵¹² Бебровските първенци с голяма почит му пишат на 4 юли 1855 г.: „...като сме покорни на градоначалството ви“⁵¹³. Той е представителят на християните от Търновската каза, който през 1846 г. присъства в Цариград на тържествения сюнет на султанския син⁵¹⁴. Има няколко държавни отличия, които още повече утвърждават неговия авторитет. Със султанско ираде от 16 август 1846 г. членовете на търновския меджлис Янко (Янко Евстатиев), Йорги (Георги Попсимеонов) и Стати (Евстати Селвели) получават ордени⁵¹⁵. На 28 януари 1854 г. Георги чорбаджи е удостоен с орден „Меджидие“⁵¹⁶. В началото на 1856 г. отново е награден с „висок царски нишан“ за своето „вярно тридесетгодишно

с. 39, 42, 123, 126.

⁵⁰⁴ Радев, И. Търновска хроника (1800 – 1835). Велико Търново, 1993, с. 23 – 26.

⁵⁰⁵ Чилев, П. Старата кондика на Търновската митрополия. // СпБАН. Клон историко-филологически и философско-обществен, 1912, № 3, с. 150 – 151; Снегаров, И. Стариат Търновски църковен кодекс, с. 3.

⁵⁰⁶ Чилев, П. Старата кондика, с. 153; Начев, В. Ферманджиев, Н. Писахме да се знае, с. 333.

⁵⁰⁷ Данова, Н. Към историята, с. 120 – 122.

⁵⁰⁸ Семеен архив на Хаджитошеви I, с. 187 – 188.

⁵⁰⁹ Чилев, П. Старата кондика, с. 153; Начев, В. Ферманджиев, Н. Писахме да се знае, с. 333.

⁵¹⁰ Гошев, И. В Трявна, с. 211 – 212; Грънчаров, М. Чорбаджийството и българското общество, с. 141 – 142; Тафрова, М. Документи за дейността на Георги Попсимеонов като представител на българите пред местната османска власт. // Българското възрожденско общество – проблеми, борби и постижения. Сборник с изследвания в чест на 75-годишнината на доц. д-р О. Маждракова-Чавдарова. Съставители П. Божинов, А. Кирилова. София, 2012, с. 330 – 337; Георгиева, Г. Георги Попсимеонов, с. 337 – 344; Тонков, Т. Търновската община, с. 94.

⁵¹¹ Тодоров, Н. Овчарската аристокрация, с. 252.

⁵¹² НБКМ-БИА, II А 271, НБКМ-БИА, II А 273, НБКМ-БИА, II А 1137, НБКМ-БИА, II А 1421, НБКМ-БИА, II А 1422, НБКМ-БИА, II А 1423, НБКМ-БИА, II А 1424, НБКМ-БИА, II А 1425 и т.н. Вж. също Гошев, И. В Трявна, с. 211; Георгиева, Г. Георги Попсимеонов, с. 338, 340.

⁵¹³ НБКМ-БИА, II А 16.

⁵¹⁴ Попгеоргиев, Й. Село Арбанаси. // ПСп БКД, 1904, № 64, с. 98 – 99.

⁵¹⁵ Дорев, П. Документи за българската история III/I, с. 294; Атанасова, С. Свидетелства за посещението на султан Абдул Меджид I в Търново през 1846 година. // Известия на РИМ – Велико Търново, 2023, № 38, с. 157.

⁵¹⁶ Начев, В. Ферманджиев, Н. Писахме да се знае, с. 220.

служение⁵¹⁷. Когато достига 80 години, вече уморен от многолетните си административни задължения в казата, той се оттегля в заслужена почивка. Това събитие е отразено на първа страница на в. „Дунав“ от 3 септември 1869 г. с публикувано съобщение, че „г[осподин] Георги ага“ е напуснал длъжността си поради напреднала възраст след като „около 48 години време е бил на служба при императорското правителство“. Отпусната му е пожизнена пенсия от 250 гроша месечно⁵¹⁸.

Илия Видинлиев е „неформален лидер“ на населението в Габрово от 1840 г. до края на 60-те години на XIX в. Думата му е закон – и в обществените дела, и в съдебните процеси. Привиква в къщата си и осъжда провинили се за кражба, пиянство или разврат и след това ги изпраща в конака, за да бъдат затворени. Габровци едновременно го почитат и се боят от него. Когато умира най-големият му син Лазар, цялата чаршия е затворена в знак на траур⁵¹⁹. Към Видинлиев се обръщат за помощ не само българи, но и османски управници⁵²⁰. За този властен чорбаджия се пее: „Де се е чуло, видяло, / във една земя три царя: / Царят царува в Цариград, / Пазвантоглу във Видин / и дядо Илия в Габрово“⁵²¹.

Чорбаджи Генко Петров Даскалов от Трявна е извънредно строг управник, който не търпи да му се противоречи. Силен закрилник на българите в селището и района, той изисква срещу това пълна покорност⁵²². Следното описание сполучливо разкрива неговия двойствен образ: „Чорбаджи Генко бил в пълния смисъл на думата чорбаджия-изедник, и чорбаджия-фукара бабасъ (баща на сиромашта), и хайдутин, и въстаник, и приятел на турците, и техен най-голям душманин“⁵²³. Той убива османски чиновник, който идва в Трявна, за да събира данъците, настоява да бъде настанен на „конак“ в някоя къща и се държи непристойно с чорбаджиите. След това българският първенец напуска селото и се връща половин година по-късно, без никой повече да повдигне въпрос за убийството⁵²⁴. Генко Даскалов жестоко отмъщава дори на приближените си люде, ако не изпълняват „чорбаджийската му заповед“⁵²⁵. Една от неговите най-големи заслуги е, че ръководи строежа на укрепление в Трявна за защита от кърджалиите⁵²⁶.

Но чорбаджийската закрила не е безкористна. Всеки колибар от Тревненско трябва да дава ежегодно на чорбаджията си по една овца за това, че го „пази от турците“⁵²⁷. Особено алчен при „лъченето“ на овцете е чорбаджи Никола Чушков, който по-късно разказва с гордост как е ограбвал колибарите⁵²⁸. На 12 ноември 1850 г. тревненските първенци пишат на Георги Попсимеонов, че Чушков „две години прави зло на хората на селото“ и „в очите на народа негова милост е като зломисляник“⁵²⁹. През 1855 г. те отново се оплакват на търновския каза векил от своеволията на „дядо Чушка“⁵³⁰, поради които на 22 декември същата година той е свален от чорбаджийската длъжност⁵³¹. За

⁵¹⁷ Цариградски вестник, год. VI, бр. 263, 11 февруари 1856.

⁵¹⁸ Дунав, год. V, бр. 407, 3 септември 1869.

⁵¹⁹ Цончев, П. Из общественото и културно минало, с. 742 – 743, 749 – 752.

⁵²⁰ Габровският възрожденски чорбаджия Илия Цонев Видинлиев, с. 25.

⁵²¹ Цончев, П. Из общественото и културно минало, с. 742.

⁵²² Даскалов, Х. Спомени, с. 99.

⁵²³ НБКМ-БИА, ф. 129, а. е. 166, л. 187.

⁵²⁴ НБКМ-БИА, ф. 129, а. е. 166, л. 201 – 202.

⁵²⁵ НБКМ-БИА, ф. 129, а. е. 166, л. 203 – 204; Даскалов, Х. Стари хайдушки типове из Тревненско. Петър и Бойчо Цеперански. // БПр, 1895, № 9 – 10, с. 157.

⁵²⁶ НБКМ-БИА, ф. 129, а. е. 166, л. 18.

⁵²⁷ Ферманджиев, Н. Родолюбци. София, 1985, с. 32 – 33.

⁵²⁸ Гошев, И. В Трявна, с. 210 – 211.

⁵²⁹ НБКМ-БИА, II А 1142.

⁵³⁰ Цанев, д. Митев, П. Христоматия по история на България. Българското възраждане – втората и третата четвърт на XIX век. София, 1996, с. 128 – 129.

⁵³¹ Богданов, И. Трявна през Възраждането. Исторически принос. София, 1977, с. 68.

ролята на чорбаджиите в Трявна говори и следният факт – те не само събират данъците от населението, но изглежда съставят и данъчните документи, което на други места се върши от османски чиновници⁵³².

Сходна е властта на еленските чорбаджии над околните колибари. Според някои данни, те работят на техните имоти и им доставят безплатно овце, храни, дърва, строителен материал и т.н.⁵³³ Разказва се един курioзен случай: за сватбата на чорбаджийска дъщеря колибарите донасят толкова много дърва, че след като са горени почти 20 години, стигат за сватбата и на нейната дъщеря⁵³⁴. В българската възрожденска преса излизат редица негативни публикации за чорбаджиите на Елена, в които са описани насилията и грабежите на тези „самозвани патриции“⁵³⁵. Десетина чорбаджийски фамилии държат селището в ръцете си и техни представители се сменят в управлението⁵³⁶. В края на XVIII – началото на XIX в. няколко чорбаджии стават жертви на борбата за власт между чорбаджийските фракции⁵³⁷. Но в никакъв случай еленските първенци не трябва да бъдат оценявани едностранчиво – почти всички от тях подкрепят църковното и учебното дело като инициатори и дарители⁵³⁸ и често защитават местното българско население от произволите на османски чиновници⁵³⁹. Мнението на българския юрист, правен историк и политик Стефан Бобчев (1853 – 1940), който е родом от Елена, за техните дела е положително: „Еленските чорбаджии са познати по големите добрини, които са правили на селото си: поддържане на училища, пожертвования за черкови, даряване на чешми, мостове, пътища и пр.“⁵⁴⁰ Марко Дичев също е категоричен – много местни големци са се отличавали с патриотизъм и са били „защитници на раята“, а повечето от нападите срещу тях са пресилени и пристрастни⁵⁴¹.

Чорбаджията на Беброво хаджи Станю (Станчо) се държи като истински феодален владетел. Той иска от всяко семейство по една овца и да му работи ангария един ден в годината. Когато се вдига сватба, трябва да се вземе позволение на чорбаджията, а младоженецът е длъжен да му направи подарък. Станю се разпорежда безконтролно с парите от църковната каса, присвоява имоти, върши насилия⁵⁴².

Подобно е поведението на троянските чорбаджии. С даване на подкупи на османски властници, няколко местни български първенци се сдобиват с правото да управляват неограничено целия район и го поделят помежду си⁵⁴³. Имотите на хаджи Петър Балюв, влиятелен бегликчия и джелепин, се простират от Троян до с. Чифлик, на Спас Маринов – от Троян до с. Шипково, на хаджи Васил Папазов – от Троян до селата Орешак, Патрешко и Колибето (Черни Осъм). Селяните са задължени да работят на обширните им земи и да доставят строителен материал за техните къщи, хамбари и воденици. Хаджи Петър Балюв ги вика за работа, като застане с коня си на Присоеето и гръмне с

⁵³² Георгиева, Г. Различните роли на тревненските чорбаджии и значението им за местната икономика. // Известия на ЦСНИ. Т. III. Институциите и българското стопанско развитие през вековете. Варна, 2018, с. 220, 228 – 229.

⁵³³ Грънчаров, Ю. Произход и епоха на еленските чорбаджии. Елена, 1925, с. 26 – 27; Протич, А. Еленските чорбаджии, с. 204 – 205.

⁵³⁴ Грънчаров, Ю. Произход и епоха, с. 27 – 28.

⁵³⁵ Христов, Х. Българските общини, с. 156 – 157.

⁵³⁶ Дичев, М. Градиво, с. 40.

⁵³⁷ Димитров, С. Еленските чорбаджии, с. 271; Попконстантинов, К. „1780...“, с. 361 – 364.

⁵³⁸ Бобчев, С. Елена и Еленско по време на османското владичество. София, 1937, с. 79 – 80; Стефанова, М. Книга за българските чорбаджии, с. 80 – 81, 84 – 85.

⁵³⁹ Стефанова, М. Книга за българските чорбаджии, с. 64 – 65.

⁵⁴⁰ Бобчев, С. Сборник на българските юридически обичаи. Ч. II. Държавно право. София, 1908, с. 201.

⁵⁴¹ Дичев, М. Градиво, с. 38 – 39.

⁵⁴² Русия и българското национално-освободително движение II, с. 73 – 75.

⁵⁴³ Хаджийски, И. Хаджийска, М. Гражданска смърт и безсмъртие. Статии, есета, писма. София, 2003, с. 265.

пищов, а хаджи Васил Папазов – с думкане на тъпан в с. Орешак⁵⁴⁴. Чорбаджиите имат правото всяка година първи да купуват добитък от селяните в Троянската нахия, които чак след това могат да продават на други търговци. В замяна чорбаджията предплаща данъците на много бедни хора и им дава назаем (с лихва) пари за храна и облекло⁵⁴⁵.

През „Кърджалийското време“ като главен първенец в района на Троян изпъква Тодор (Тоде) Балюв, собственик на много имоти⁵⁴⁶. Наричан е не „чорбаджи“, а „войвода“⁵⁴⁷, заради водещото си място сред местните българи и защитата, която им осигурява срещу разбойнически нападения⁵⁴⁸. Синът му Балю, баща на хаджи Петър Балюв, е различен по характер и държи в икономическа зависимост много колибари⁵⁴⁹. Хаджи Петър продължава да действа с неговите методи. Владее над 20 000 дка земи в Троянско (ниви, ливади, гори), част от които се обработват от ратаи и изполичари. Много сиромаси се превръщат във вечни длъжници на чорбаджията. Най-силният човек в Троянската нахия, той получава огромни приходи от джелепчийство, бегликчийство, рентниерство, лихварство, от своите ханове, кръчми и бакалници⁵⁵⁰. Но изглежда и това не му е било достатъчно. Разпространява се куриозният разказ, че всеки, минал покрай кръчмата на хаджи Петър, е длъжен да пие една ракия. Дори да не се отбие, пак му се пише на сметката!⁵⁵¹ Все пак е необходимо да се отнесем с известни резерви към достоверността на тази информация, чиято цел сякаш е да обрисова в още по-черни краски негативния образ на типичен „чорбаджия-изедник“. Неразточителен в бита си⁵⁵², хаджи Петър Балюв предпочита да трупа богатство и имоти. Освен обширни земи от Троян нагоре по Балкана, той закупува и пасища южно от старопланинския хребет. Всички тези негови поземлени владения са назовани „Балювски Балкан“⁵⁵³. Притежанията на хаджи Петър се оспорват от жителите на Сопот⁵⁵⁴ и троянските първенци правят големи разноски за водените съдебни дела⁵⁵⁵. Тези необосновани харчове на общински пари стават причина българите в района на Троян да се разбунтуват срещу властта на чорбаджиите и да постигнат ограничаване на техните права⁵⁵⁶.

Лихвари и търговци на добитък, братята Спас и Нено Маринови са наричани „банкерите на Троянска нахия“⁵⁵⁷. Спас Маринов е близък приятел и съветник на троянския мюдюрин и е почитан от турците, които се обръщат към него със „Спас чорбаджи“ и „Спас ефенди“⁵⁵⁸. За авторитета на троянските чорбаджии говори и една случка от Ловешкия затвор, описана от Захари Стоянов (1850 – 1889) в неговите „Записки по българските въстания“. Мюсюлманите, задържани за кражби и убийства, малтретират вкараните при тях бедни революционери, но посрещат с почит арестуваните чорбаджийски синове. Обяснението им е, че тези големци, „макар и гяури, но нашите бащи са яли техния хляб, били са хора с нофуз [влияние], по стотина сиромаси са се хранили на техните врата“⁵⁵⁹.

⁵⁴⁴ Пейковски, И. Троян. София, 1966, с. 16 – 18.

⁵⁴⁵ Илиев, В. Град Троян, с. 19.

⁵⁴⁶ Пенков, И. Град Троян, с. 19.

⁵⁴⁷ Пак там, с. 19

⁵⁴⁸ Балевски, П. Сказания за Балювия род (1600 – 1900). София, 1996, с. 85 – 90, 99 – 100.

⁵⁴⁹ Пак там, с. 119 – 120.

⁵⁵⁰ Пак там, с. 122 – 133, 136 – 137, 146 – 148.

⁵⁵¹ Пейковски, И. Троян, с. 16 – 18.

⁵⁵² Балевски, П. Сказания, с. 141 – 143.

⁵⁵³ Пак там, с. 124, 132.

⁵⁵⁴ Пак там, с. 124; Илиев, В. Град Троян, с. 19.

⁵⁵⁵ Илиев, В. Град Троян, с. 19.

⁵⁵⁶ Пак там, с. 19 – 20.

⁵⁵⁷ Марковски, М. Спомени и очерки, с. 96, с. 321, бел. 149, с. 353, бел. 283.

⁵⁵⁸ Пак там, с. 227 – 228.

⁵⁵⁹ Стоянов, З. Записки по българските въстания. Разказ на очевидци (1870 – 1876). София, 1981, с. 537.

Въпреки че са описвани като сурови и алчни „деспоти“, които използват всяка възможност да се обогатят, хаджи Петър Балюв, Спас Маринов и хаджи Васил Папазов полагат грижи за християнската вяра и се стремят към спасение на душите си – те са сред най-щедрите ктитори на Троянския манастир. Има данни, които показват, че на троянските първенци не са чужди възжеланията за национално освобождение и църковна независимост. Хаджи Петър Балюв и Спас Маринов участват в българското движение за самостоятелна църква⁵⁶⁰. Власи Илиев обръща внимание на следния факт: чорбаджиите знаят, че в Троян през 1876 г. се готви въстание, но не осведомяват османските власти⁵⁶¹. А и как биха могли да станат издайници, след като председател на революционния комитет е Димитър Папазов, брат на хаджи Васил Папазов, а в него влизат Пенчо и Димитър Хадживасилеви, синове на хаджи Васил Папазов, Цочо Спасов, син на Спас Маринов, Минко Ненов, син на Нено Маринов, Васил Бочов, син на Бочо Папазов, и т.н.⁵⁶² Бочо Папазов, който близо 30 години е кмет на Троян, два пъти спасява града по време на Априлското въстание⁵⁶³.

Управленските и съдебните дела на Панагюрище са в ръцете на „старите и влиятелни чорбаджии“, които се опират на привилегиите, дадени на войнушкото селище. Местните жители разчитат на чорбаджийската защита. Един пример е достатъчно показателен – когато в усилни години панагюрци не могат да изплатят исканите от властта данъци, чорбаджиите събират парите помежду си, за да предпазят хората⁵⁶⁴.

Така е и в Тетевен – фактическата власт се намира не в мюдюрина, а в тамошните чорбаджии. При най-малкия опит на османския управник да накърни правомощията им, те издействат неговата смяна⁵⁶⁵. Например известният хаджи Тило (стар конашки чорбаджия и притежател на султански берат с особени привилегии) е налагал волята си без да се съобразява с мнението на тревненския мюдюрин. Макар и да хиперболизират могъществото му, народни песни го представят като всесилен местен първенец⁵⁶⁶.

В Малко Търново има османски забит⁵⁶⁷, но съществено място в управлението заема тамошният български елит. Георги поп Аянов (1881 – 1951) набляга на факта, че българите в Малкотърновско „като стари жители си запазили общинското самоуправление още от българско време“ и пише за местните чорбаджии: „Чорбаджийството твърде отрано се издигнало като едно силно и влиятелно съсловие, благодарение на обстоятелството, че градът много отрано се издигнал като скотовъдски и въглищарски център, а по-късно и като търговски и занаятчийски“. Към „старите“ чорбаджии в Малко Търново се причисляват едрите скотовъдци, бегликчиите, джелепите и износителите на въглища и дървен материал⁵⁶⁸. Важни сведения за управленските правомощия и авторитета на българския управник на градеца, издигнат от средите на чорбаджийството, дават руските документи от Руско-турската война (1828 – 1829). В тях неведнъж се споменава малкотърновският „примат“ (т.е. първенец), който преговаря с руското командване от името на местните жители и събира за борба срещу османците близо 4000 въоръжени бойци⁵⁶⁹.

Гюрчин Кокалевски е коджабашия на с. Лазарополе цели 56 години – от 1807 до

⁵⁶⁰ Илиев, В. Град Троян, с. 41 – 42; Балеви, П. Сказания, с. 153 – 161.

⁵⁶¹ Илиев, В. Град Троян, с. 20.

⁵⁶² Марковски, М. Спомени и очерки, с. 248.

⁵⁶³ Илиев, В. Град Троян, с. 20.

⁵⁶⁴ Карапетров, П. Материали за описание, с. 56 – 57.

⁵⁶⁵ Стойчев, Д. Тетевен, с. 16, 18.

⁵⁶⁶ Пак там, с. 18; Грънчаров, М. Чорбаджийството и българското общество, с. 190.

⁵⁶⁷ Eneholm, M. Notice par les villes situées au delà des Balkans occupées par les Troupes Russes. St. Petersburg, 1830, p. 107.

⁵⁶⁸ Аянов, Г. Малко Търново, с. 186.

⁵⁶⁹ Конобеев, В. Д. Българското националноосвободително движение. Идеология, програма, развитие. София, 1972, с. 237 – 239, 244 – 245, 247.

1863 г.⁵⁷⁰ През 1838 г. е поставен със султански ферман за „началник“ на цялата „Миячия“, като му е дадено правото да участва в меджлиса в Дебър заедно с турските и албанските бегове⁵⁷¹. Гюрчин е могъщ закрилник на тамошните българи. Организира защитата на Миячкия край от разбойнически банди⁵⁷². Сам събира данъците и ги отнася на турския управител в Битоля⁵⁷³. Решава всички спорове между жителите⁵⁷⁴. По този начин свежда до минимум съприкосновението на османската власт с местното население. В различни извори е наричан коджабашия, мухтар, векил, кехая, началник, челник, главатар и княз⁵⁷⁵. Надпис от лазарополската църква „Св. Георги“ го представя като владетел на българите-мияци: „Във времето на княз Гюрчин княз“⁵⁷⁶ (думата „княз“ е записана два пъти).

Чорбаджи Пею Степанов е основна фигура на гражданското и църковното самоуправление в областта Знеполе, покровител и опора на тамошното българско население, инициатор за построяването на църкви и училища в голяма част от знеполските села⁵⁷⁷. Характеризиран е като „просветен властелин над българите“, „духовен първенец“ и „безкористен защитник на българщината против турци и гърци“⁵⁷⁸. Съхранен е удивителен спомен за неговата благотелност, който звучи като легенда – щом „дядо Пею“ се застъпи пред ковчежника за някой беден човек, той веднага е заличаван от списъка на данъкоплатците и друг път не е търсен за пари⁵⁷⁹. Свещениците от знеполските храмове така възхваляват Пею Степанов в своите молитви, сякаш става дума за местен български владетел: „Благотворителнаго, величайшаго и благороднейшаго и нищелюбиваго народопредводителя, знеполскаго господина: господина нашего Пея, милостиваго к нам покровителя и тишайшаго благодетеля...“⁵⁸⁰. Несъмнено почитта към чорбаджията се дължи и на факта, че той е наместник (екзарх) в Знеполе на нишавския владика.

Богатият търговец хаджи Нешо Филипович е достоен и смел водач на пиротските българи. В спомените на пиротчани оценките за него съвпадат: в Пирот той е „пръв човек по имот и уважение“⁵⁸¹, „най-видният, най-уважаваният и най-мъдрият човек“⁵⁸² и „особено уважавано и влиятелно лице“⁵⁸³. Коджабашия и ковчежник на Пиротската нахия, хаджи Нешо събира „вергията и харача“ и после предава данъците на османците⁵⁸⁴. Още през първите три десетилетия на XIX в. управлението на делата на българите в нахията се намира в неговите ръце⁵⁸⁵. В български писмени извори от 1820 и 1832 г. е отбелязан като „чорбаджи Нешо“⁵⁸⁶. Първенецът е единственият християнин в Пирот, от когото турците се боят⁵⁸⁷. Той лично, без да мисли за последствията,

⁵⁷⁰ Матковски, А. Гюрчин Кокалески, с. 180 – 181.

⁵⁷¹ Пак там, с. 142 – 144, 181.

⁵⁷² Пак там, с. 146.

⁵⁷³ Пак там, с. 182 – 183.

⁵⁷⁴ Пак там, с. 184.

⁵⁷⁵ Пак там, с. 112.

⁵⁷⁶ Пак там, с. 162.

⁵⁷⁷ Сборник „Трънски край“, с. 196 – 202, 515 – 517; Манолова, Н. „Знано буди...“, с. 72; Същата. За самоковския зограф Костадин Вальов. // История, 2003, № 1, с. 9 – 18.

⁵⁷⁸ Сборник „Трънски край“, с. 198.

⁵⁷⁹ Бобчев, С. Сборник на българските юридически обичаи II, с. 202.

⁵⁸⁰ Сборник „Трънски край“, с. 198.

⁵⁸¹ Милићевић, М. Краљевина Србија. Нови крајеви. Београд, 1884, с. 183.

⁵⁸² Николић, В. Стари Пирот, с. 62.

⁵⁸³ Христов, С. Пиротски окръг и неговото население. // СБНУ, 1894, с. 281.

⁵⁸⁴ Николић, В. Стари Пирот, с. 64.

⁵⁸⁵ Пак там, с. 63.

⁵⁸⁶ Пак там, с. 63.

⁵⁸⁷ Пак там, с. 62.

предупреждава турския воевода на града да не притеснява християнското население⁵⁸⁸. Все пак в този случай хаджи Нешо не проявява дързост, а се опира на правомощията си като представител и защитник на християните в Пиротската нахия. А тези правомощия са значителни. Без неговото съгласие местните османски власти не могат да приемат никакво важно решение⁵⁸⁹.

Хаджи Нешо е член е на градския Синод, който възниква за нуждите на Църквата и се утвърждава като автономна институция на местните християни. Първо сам, а после с други чорбаджии, Филипович отсъжда по различни спорове, като не само помирява страните, но и налага парични и телесни наказания на виновните. Турците не се намесват в дейността на Синода. Когато някой християнин иска от османските власти да разрешат даден спор, те го съветват да се обърне към чорбаджиите⁵⁹⁰.

Освен с църковни и обществени дела, Синодът се ангажира и с политически въпроси. Хаджи Нешо Филипович е приятел и доверен човек на княз Милош Обренович⁵⁹¹. Сръбската автономия е пример за пиротските чорбаджии, които са инициатори на няколко бунта срещу османските безчинства. След размириците в началото на 1836 г. хаджи Нешо и много други българи са принудени да намерят временно убежище в Сърбия. Кореспонденцията им с княз Милош Обренович е ценно свидетелство за водещото място на Филипович сред християнския елит на Пирот – неговото име стои пред имената на всички останали първенци⁵⁹². Княз Милош адресира отговора си до „хаджи Нешо и Пиротската община“⁵⁹³. Със сръбска намеса е постигнато споразумение: Филипович да бъде поставен за коджабашия на Пиротската нахия, като „аянинът повече нищо да не може да прави без него“⁵⁹⁴, т.е. всяко решение на османския управител да бъде съгласувано с българския първенец. Голямото уважение и упование на българите в хаджи Нешо ярко проличават, когато над 8000 души го съпровождат до Пирот, за да се представи на управителя (26 май 1836 г.). Турците са уплашени от пристигането на такова множество и напрежението ескалира в стрелба, при която са убити няколко българи⁵⁹⁵. Това трагично събитие хвърля сянка върху направената договорка и върху възможността коджабашиството на хаджи Нешо да промени кардинално ситуацията в Пиротско.

Завръщането на първенеца издига още повече неговия авторитет пред местното българско население⁵⁹⁶. Той продължава да изпълнява коджабашийската си служба и същевременно не се отказва от своята цел – отхвърляне на чуждоверското господство. Използва властта си, за да подбужда българите към бунт, и е наблюдаван с подозрение от Високата порта и местните турски управители. В османски документ от 1837 г. се съобщава, че „кметът на Пирот, сръбски приятел, се е заел да насажда бунт между раята и подбужда жителите от казаните села да си набавят оръжие, по която причина казаните раи се били снабдили с достатъчно количество оръжие“⁵⁹⁷. След неуспешен опит на турците да убият сина му (вместо него загива друг човек) хаджи Нешо се мести в София⁵⁹⁸. Неговото преселване се датира в 1850 г.⁵⁹⁹, но всъщност то се случва доста по-рано – чорбаджията е записан сред софийските спомоществатели на книгата „Служба

⁵⁸⁸ Христов, С. Пиротски окръг, с. 282 – 283.

⁵⁸⁹ Николић, В. Стари Пирот, с. 63.

⁵⁹⁰ Пак там, с. 63 – 66; Лилић, Б. Оданост, с. 39 – 40, 66 – 67, 71 – 72.

⁵⁹¹ Николић, В. Стари Пирот, с. 62.

⁵⁹² Милићевић, М. Краљевина Србија, с. 207, 214 – 215.

⁵⁹³ Пак там, с. 207.

⁵⁹⁴ Пак там, с. 188.

⁵⁹⁵ Пак там, с. 199; Христов, С. Пиротски окръг, с. 285 – 286.

⁵⁹⁶ Николић, В. Стари Пирот, с. 63.

⁵⁹⁷ Дорев, П. Документи за българската история III/I, с. 219.

⁵⁹⁸ Николић, В. Стари Пирот, с. 64.

⁵⁹⁹ Пак там, с. 64.

на светия свещеномъченик и чудотворец Харалампий Магnezийски“, издадена през 1843 г.⁶⁰⁰ В София той отново се нарежда сред най-личните люде и, както вече бе посочено, е един от най-щедрите дарители на църквата „Св. Крал“.

Милое Йованович (кр. на XVIII в. – 1841) произхожда от изтъкната фамилия (негов баща е чорбаджията Цветко Йованович). Той е богат търговец⁶⁰¹ и дългогодишен кмет на нишкото село Каменица⁶⁰². В приписка (1841 г.) към пентикостар от църквата „Св. Възнесение“ в с. Горни Матеевац е споменат като „Милоя чорбаджия от Каменица“⁶⁰³. Заради общественото му положение турците го наричат „капитан Милое“⁶⁰⁴. Смятан е от съвременниците си за един от „най-видните българи“ (die ansehnlichsten Bulgaren)⁶⁰⁵ и „най-знатните българи“ (най-знатни бугари)⁶⁰⁶ в района на Ниш. Първенецът участва в бунта през 1835 г. и на преговорите с османските власти оглавява делегацията от 20 представители на околните български села⁶⁰⁷. За известно време през същата година е избран за баш кнез на Нишкия вилает⁶⁰⁸ с правомощия да контролира събирането на данъците от християните, да регулира другите им задължения и да решава техните спорове⁶⁰⁹. Милое Йованович управлява с голяма строгост към османските безчинства и се изиявява като безкомпромисен защитник на българското население. Винаги придружаван от дузина пандури, той „завардил всички села до Нишава и никакъв турчин почти месец не пуснал в никое село, за каквато и да е работа“. Пашата го вика в Ниш, но той не се подчинява и само писмено го уведомява, че народът не иска субашии да ходят по селата. След сръбска намеса първенецът е свален от длъжност и заменен с удобен за османската власт човек – Йован Петрович⁶¹⁰. Очевидно разтревожен от поведението на Милое, нишкият паша променя дотогавашното название „кнез“ на „коджабашия“⁶¹¹, за да не бъдат правени асоциации с титлата на сръбския княз.

Въпреки че губи управлението над християнското население във вилаета, Милое Йованович остава всепризнатият водач на местните българи. Той е сред организаторите и ръководителите на Нишкото въстание, избухнало през 1841 г. Несъмнено играе важна роля за събирането на парите, с които трябва да се купи оръжие. В приписка от споменатия по-горе пентикостар е отбелязана внушителна парична сума на обща стойност 756 000 гроша, събрана от нишките първенци за „повдигане на вилаета“⁶¹². След разгрома на въстаниците, Милое се укрепява с хората си в кулата на Каменица, където се сражава до смърт⁶¹³. Според разкази, негов родственик му довежда кон, но той отказва да избяга, за да не бъде упрекван от людетe, които е повел към страдания и

⁶⁰⁰ Служба на светия свещеномъченик и чудотворец Харалампий Магnezийски. Константинопол, 1843.

⁶⁰¹ Ђорђевић, Т. Белешка о Власотинцу. Београд, 1897, с. 7.

⁶⁰² Андрејевић, Б. Записи о Нишкој буни 1841 године и другим покретима против турака на маргинама црквене књиге Пентикостар. // Лесковачки зборник, 1988, № 28, с. 251.

⁶⁰³ Пак там, с. 246 – 247.

⁶⁰⁴ Ђорђевић, Т. Белешка, с. 7.

⁶⁰⁵ Романски, С. Австријски документи по Нишкото българско въстание от 1841 година. // СБНУНК, 1912, № 26, с. 137.

⁶⁰⁶ Герчев, Х. Сръбски свидетелства върху българите в Моравско. София, 1921, с. 15.

⁶⁰⁷ Андрејевић, Б. Записи о Нишкој буни, с. 251.

⁶⁰⁸ Милићевић, М. Краљевина Србија, с. 42.

⁶⁰⁹ Стојанчевић, В. Јужнословенски народи у Османског царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године. Београд, 1971, с. 137.

⁶¹⁰ Милићевић, М. Краљевина Србија, с. 44.

⁶¹¹ Пак там, с. 45 – 46.

⁶¹² Андрејевић, Б. Записи о Нишкој буни, с. 246 – 249.

⁶¹³ Романски, С. Австријски документи, с. 33 – 38, 141; Герчев, Х. Сръбски свидетелства, с. 17; История на България. Т. 5. София, 1985, с. 351 – 354; Андрејевић, Б. Записи о Нишкој буни, с. 252; Дамянов, И. Нишкото въстание през 1841 г. и европейската дипломация. София, 1992, с. 32 – 37; Георгиева, М. Йованович, Милое. // Кой кой е сред българите (XV – XIX в.). 501 имена от епохата на османското владичество. София, 2000, с. 119; Райчевски, С. Нишавските българи. София, 2004, с. 304.

гибел⁶¹⁴.

Баш кнезът Петко Маринов, известен с прозвището „Паша Петко“, управлява нахията Сахра по сходен начин с Милое Йованович. Той е един от водачите на Видинското въстание от 1850 г.⁶¹⁵ Приписка от сборник в църквата на с. Грамада (дн. гр. Грамада, Видинско) разкрива главната му роля в това голямо българско надигане и в последвалите преговори с османското правителство: „Бог да живи Петка Мариновича баш кнез, он повдигна бугарите, с турците се разговори и после наши човеци одиха у Цариград, те са с царя шура правиле“⁶¹⁶. Въпреки че въстанието е потушено, Петко Маринов получава големи управленски правомощия като част от реформите на Високата порта в тези краища. Поп Минчо Кънчев отбелязва: „Паша Петко три години управлявал двадесет и четири села. Жандари, управители, даноци – всичко било под негова заповед и управление. Чиновниците му били все българи. Не пропускали турци да им се месят в работите“⁶¹⁷. Това сведение се потвърждава от Димитър Маринов, който описва положителните промени след въстанието: „Кнезовете са ходили въоръжени и придружени от свои въоръжени българи сеймени. Имали са право да решават много въпроси сами, без да искат одобрението на правителството“⁶¹⁸. Показателно за силата на кнезовете в северозападните български земи е поверителното писмо на османския чиновник Абделфекар до великия везир (19 декември 1856 г.): „От друга страна, цялата местна власт е напълно в ръцете на тъй наречените башкнезове [...] тук във Видинско башкнезовете се смятат за бъдещи свободни, независими князе и като такива те претендират за особени права [...] Тези кнезове се намесват във всяка държавна работа в казите и понеже те винаги бързо решават поставените им въпроси, изпъкват като полезни за държавата служители, когато всъщност те покваряват духовете на хората“⁶¹⁹. Тъй като много провинили се турци са бити по заповед на кнезовете, те са сменени с първенци, които не са избрани от населението, а назначени от османците⁶²⁰. Някои от бившите кнезове намират убежище в чужбина, а други са изпратени на заточение. Сред заточените е Петко Маринов, който умира в Диарбекир⁶²¹.

Накрая ще се спрем на чорбаджийската власт в едно селище, което се е превърнало в символ на Българското възраждане, а немалко негови жители са станали емблематични фигури по сила, влияние и просперитет. Христо Пулеков (1817 – 1889) пише, че Копривщица се е управлявала от „маленка аристокрация“⁶²², а Михаил Арнаудов (1878 – 1978) посочва, че Копривщенската община „се е радвала на пълно самоуправление под ръководството на най-влиятелните чорбаджии“, които според него са представлявали местна „олигархия“⁶²³. Копривщенецът Михаил Маджаров изказва идентично мнение: „То беше едно аристократично или по-добре едно олигархично управление. Ако някой беден човек захващаше да се бърка в обществените работи, той ставаше предмет на подигравки и скоро намираще приличното си място“⁶²⁴. Начело на Копривщица стои приближен кръг чорбаджийски фамилии (Чалъкови, Доганови,

⁶¹⁴ Ђорђевић, Т. Белешка, с. 7.

⁶¹⁵ Георгиева, М. Маринов, Петко. // Кой кой е сред българите (XV – XIX в.). 501 имена от епохата на османското владичество. София, 2000, с. 160.

⁶¹⁶ Начев, В. Ферманджиев, Н. Писахме да се знае, с. 166.

⁶¹⁷ Кънчев, М. Видрица, с. 277.

⁶¹⁸ Маринов, Д. Политически движения и въстания в Западна България (Видинско, Ломско, Белоградчишко и Берковско). // СБНУНК, 1890, № 2, с. 103.

⁶¹⁹ Кузманов, П. Кнез Иван Кулин. София, 1971, с. 44.

⁶²⁰ Маринов, Д. Политически движения, с. 104.

⁶²¹ Кънчев, М. Видрица, с. 277; Крайчов, Т. Диарбекирски дневник, с. 88, 192. Кузманов, П. Кнез Иван Кулин, с. 90.

⁶²² Пулеков, Х. Копривщица в историческо отношение. // Български книжици. Повременно списание на българска книжнина, 1860, № 3, с. 10.

⁶²³ Арнаудов, М. Любен Каравелов (1834 – 1879). Живот, дело, епоха. София, 1964, с. 26 – 27.

⁶²⁴ Маджаров, М. Спомени. София, 1968, с. 91.

Мирчови, Каравелови, Каблешкови и др.). Сродяването и общите занятия (джелепчийство, бегликчийство и абаджийство) още повече затвърждават връзките между тях, превръщат ги в голяма обществена и икономическа сила в селището, която ангажира в доходоносните си начинания много семейства и им осигурява не само прехрана, но и сериозни възможности за материално въздигане.

Копривщенските първенци също са защитници на българското население, но понякога злоупотребяват с властта си. В османски документ, издаден преди 8 март 1775 г., се цитира оплакване на копривщенци от действията на техните коджабашии Нейко и Вълко: „Съгласно [изискванията] на пристигналия със султанска заповед дефтер на полагащите ни се данъци, се ангажираха да ги събират зимите [т.е. немюсюлманите] жители на нашето село абаджъ Нейко и абаджъ Вълко. Съюзени със зависими от тях зимми обаче, те обсебиха коджабашлъка на селото ни и от хиляда сто и осемдесета година [9 юни 1766 – 29 май 1767 г.] насам в противоречие с шерията и без каквото и да било право събират от бедната рая повече от заповяданото в данъчните регистри и си го присвояват. Когато се изискат съдебни ревизии на сметките им, те ги избягват. По този начин бедната рая изпада в нищета и това ще стане причина тя да се разпръсне и разпилее“⁶²⁵. Тези коджабашии, подкрепяни и от други люде, са именно представители на копривщенската „олигархия“, която управлява селището. Най-вероятно Вълко и Нейко са „кир хаджи Вълко [Чалъков] и кир хаджи Нейко“, споменати в надписа от 1779 г. като ктитори на Хилендарския манастир. Явно те са искали поне част от присвоените пари да бъдат дадени за богоугодно дело. Споменатите произволи постепенно остават в сянката на общественополезните дела на Чалъкови. Копривщенци пазят положителен спомен за тяхното управление – Христо Пулеков твърди, че „съотечествениците им още помнят и уважават нихните добри наредби и всякогаш за общите си работи до них се допитуват“⁶²⁶.

Висока оценка за управлението на копривщенските чорбаджии дава Михаил Маджаров, който има лични наблюдения: „В миналото Копривщица се славеше със своите чорбаджии. Те бяха силни хора, защото бяха грамотни, защото бяха интелигентни и защото бяха хора с познания. Благодарение на това им качество те бяха сполучили да бъдат бегликчиите на царщината и това им даваше другата половина на силата. От тях зависеха стотици и стотици копривщенци в икономическото си положение. Те бяха влиятелни в Пловдив и това ги правеше да бъдат силни и пред местната турска власт. В Копривщица имаше един представител-мюсюманин на централната власт, но ничтожна роля играеше той при чорбаджиите, от които зависеше неговото стоене или преместване. Властта на чорбаджиите се простираше и в черковата. Те сами бяха черковни хора и се бъркаха в черковните работи. Но те знаеха да уважават моралния авторитет на свещеника“⁶²⁷. Сведенията на Маджаров за фиктивната роля на местния мюдюрин са сходни с данните за селища като Трявна, Елена, Тетевен, Котел и др.

Наследствено управление. Въпреки че населението избира чорбаджията, този избор в немалко случаи преминава от баща към син, от брат към брата или към друг близък родственик. Понякога изборът е формален и просто узаконява наследственото управление на даден чорбаджийски род. Има и примери, когато управлението се предава в рода по право. Петко Р. Славеиков (1827 – 1895) твърди, че преди Танзимата чорбаджилъкът, най-вече на „кьой чорбаджиите“ (т.е. селските чорбаджии), е бил

⁶²⁵ Мухова, С. Извори за миналото на Копривщица от османските архиви (XVI – средата на XIX в.). София, 2024, с. 93.

⁶²⁶ Пулеков, Х. Копривщица, с. 10.

⁶²⁷ Маджаров, М. Един от копривщенските първенци. // Юбилеен сборник по миналото на Копривщица (20 април 1876 год. – 20 април 1926 год.). София, 1926, с. 31.

потомствен както бейлика⁶²⁸.

Начело на привилегированата област Мариово, разположена близо до Прилеп, стои земски кмет, който управлява наследствено и зависи пряко от Цариград. Според преданието, пръв земски кмет е бил Пею Руновски, чийто род ръководи Мариово до средата на XIX в. След това управлението преминава у рода Чакреви⁶²⁹. През 1872 г. последният земски кмет Трайко Чаков е убит по заповед на прилепския каймакам и с това е сложен край на автономията на областта⁶³⁰.

Потомствени са и оряховските кнезове, като управлението се предава в рамките на един род. В края на XVIII – началото на XIX в. Янаки Папазоглу се подписва „обърш [т.е. обер=главен] кнез“, „обърш кнез Орехова“, „обърш кнез в каза Ореховска“⁶³¹. След Янаки Папазоглу, главен кнез на Оряховската каза става неговият племенник Янаки Хаджидучович, който също се назовава „кнез Янаке Ра[хо]вски“⁶³².

Над сто години коджабашии на с. Доган Хисар, Дедеагачко, са хора от рода Калоянови, с който е кръвно свързан Петко войвода (1844 – 1900). Калоян Петков Мамирев (Калоян кехая) поема управлението през 1790/1795 г. и го държи до смъртта си в 1837 г. Също така той има правото да решава съдебните спорове в своето село и още седем съседни села. Наследен е от сина си Петко Калоянов, който управлява Доган Хисар като мюдюрин (1837 – 1876). Синът на Петко Калоянов – Калоян Петков, е следващият управник (1876 – 1901)⁶³³.

Близо столетие Трявна е управлявана от рода Даскалови⁶³⁴. През 70-те и 80-те години на XVIII в. чорбаджии на селото са Петър и синът му Койчо, а след това управлението дълго време се намира в ръцете на брата на Койчо – Генко Петров Даскалов. След смъртта на Генко, неговият син Кънчо Генков Даскалов е избран за чорбаджия и заема тази длъжност (с известни прекъсвания) в продължение на няколко десетилетия (1829 – 1841, 1844 – 1849, 1856 – 1858)⁶³⁵. Чорбаджилъкът в Трявна първоначално се намира в ръцете на четири фамилии, в които „се забелязва нещо на благородство“ – Големаните, Минюви, Кроснювци и Даскалови, а впоследствие в общинското ръководство също се утвърждават Чушкови и Мутафови⁶³⁶.

Хаджи Станю (Станчо) наследява чорбаджийската длъжност от баща си, управлявал Беброво близо 40 години. В молба (1864 г.) на Бебровската община до руския консул във Велико Търново Василий Кожевников, в която подробно са описани насилията и беззаконията на чорбаджията, два пъти е посочен този факт: „баща му, като стоя глава на тукашния хокюмат, че и след смъртта му, като по наследство, ся покачи син му х. Станю...“, „като остана наследник в конака след бащината си смърт“⁶³⁷.

Могат да бъдат дадени и други подобни примери. Както хаджи Тошо Ценов, така и синът му Димитраки Хаджитошев са чорбаджии (коджабашии), които ръководят християнската община на Враца⁶³⁸. Александър, Тодораки и Замфираки Димитракиевци Хаджитошеви също са изявени български първенци. Три поколения са свързани и с общинското управление на Търново: кир хаджи Велчо, синът му хаджи Лука и внукът

⁶²⁸ Македония, год. IV, бр. 29, 31 януари 1870.

⁶²⁹ Еничерев, Н. Възпоминания и бележки, с. 218 – 219.

⁶³⁰ Пак там, с. 222 – 224.

⁶³¹ Семеен архив на Хаджитошеви I, с. 27, 32, 38, 46.

⁶³² Пак там, с. 88, 102.

⁶³³ Попконстантинов, Х. Петко войвода, бранител на родопските българи до 1879 год. Чърти из живота и подвигите му. Пловдив, 1888, с. 12; Хайтов, Н. Капитан Петко войвода. София, 1984, с. 170 – 174.

⁶³⁴ НБКМ-БИА, ф. 129, а. е. 166, л. 186.

⁶³⁵ Грънчаров, М. Чорбаджийството и българското общество, с. 192 – 193.

⁶³⁶ НБКМ-БИА, ф. 129, а. е. 166, л. 186.

⁶³⁷ Русия и българското национално-освободително движение II, с. 73 – 74.

⁶³⁸ Харизанов, В. Движение за национална просвета. // История на град Враца от древността до Освобождението. Враца, 1976, с. 238.

хаджи Параскева⁶³⁹. Фамилията Чалъкови излъчва чорбаджии и първенци повече от столетие – първоначално в Копривщица, а впоследствие в Пловдив. Хадживълчеви от Жеравна също са потомствена чорбаджийска фамилия⁶⁴⁰. Чорбаджийството и големството в рода Балюви от Троян се предават от поколение на поколение⁶⁴¹. Първо хаджи Дойчин, после и синът му хаджи Трайко Хаджидойчинов са най-силните чорбаджии в Скопие⁶⁴². Казанлъшкият първенец Грую е наследен като чорбаджия от сина си Стоян Груюглу⁶⁴³, който се издига много повече от своя баща. Никола Крантов е отбелязан като един от коджабашиите и чорбаджиите на Дупница⁶⁴⁴, а неговият син Лазар Николов Крантов става казалийски чорбаджия⁶⁴⁵. Шуменският „градоначалник“ Димитраки Хаджипанев е син на хаджи Паню, представител на българите в Шумен пред османската власт⁶⁴⁶. Атанас Жеков Карадимитров (Танас чорбаджи) (1814 – 1878) от Карнобат наследява не само голямо богатство, но и чорбаджилъка от своя баща Жеко чорбаджи⁶⁴⁷. Дълго време представители на старозагорската чорбаджийска фамилия Бойоглу са потомствени „екзарси“ и наместничеството на търновския митрополит в града преминава от баща към син⁶⁴⁸.

Въпреки че чорбаджийството е изборно, в Копривщица, Котел, Елена, Жеравна, Троян, Малко Търново и др. има няколко или повече чорбаджийски фамилии, от средите на които се избират местните управници. Така те държат властта в ръцете си и управлението се предава само в техния кръг. Като фамилии от „сой“, те се сродяват помежду си чрез бракове и така още повече утвърждават своето доминиращо място в общността. Затова жеравненските първенци са характеризирани като управляващи наследствено „банове“, „боляри“ и „чорбаджии“, а копривщенските – като „олигархия“ и „маленка аристокрация“, която не допуска друг в решаването на общинските дела.

Къщи. Чорбаджиите строят домовете си със стремежа да отговарят на тяхното обществено положение и да респектират с представителен външен вид и богата вътрешна уредба. Често определяни като „сарай“ и „конаци“, те съперничат и дори в много случаи надминават по големина и красота къщите на турските паши, бейове и аяни.

В началото на XIX в. къщата на старозагорския чорбаджия Георги Пухоолу е била оприличавана на „везирски конак“ – голяма, представителна, с 40 – 50 стаи и „великолепен двор“⁶⁴⁹. През същия период габровският чорбаджия Станьо е притежавал едноетажна, но просторна къща с каменно скривалище и голям чардак, а в нейния широк двор се е намирал къшк и чешма с три чучура, върху която е било издялано изображение на лъв⁶⁵⁰. В края на 30-те години на XIX в. Илия Видинлиев си построява най-голямата къща в Габрово, наричана от хората „Сарая“⁶⁵¹. Домът на чорбаджи Гечо Хаджиславов в Плевен също е определян като „същински сарай“⁶⁵². За

⁶³⁹ Радев, И. Търновска хроника, с. 23 – 26; Същият. История на Велико Търново (XVIII – XIX век). Велико Търново, 2000, с. 29 – 30, 42, 45 – 47.

⁶⁴⁰ Чолов, П. Жеравненският род, 145 – 158.

⁶⁴¹ Вж. общо Балевски, П. Сказание.

⁶⁴² Трајановски, А. Црковно-училишните општини, с. 61.

⁶⁴³ Георгиев, М. Стоенчо Груюолу, с. 81.

⁶⁴⁴ Меджидиев, А. Дупница, с. 58; Радкова, Р. На прага на Новото време, с. 147.

⁶⁴⁵ Христов, Х. Българските общини, с. 80 – 81.

⁶⁴⁶ Ангелова, С. Хаджи Димитраки Хаджипанев, с. 172 – 173.

⁶⁴⁷ Карановски, И. Атанас Жеков Кара-Димитров (Танас-чорбаджи) (1814 – 1878 г.). // В пантеона на Карнобат. Животописни статии и бележки. София, 1939, с. 28 – 32.

⁶⁴⁸ Шишманов, И. Александър Стоилович Боев Екзарх, с. 3; Янков, Т. Александър Екзарх, с. 253 – 255; Воалри, П. Александър Екзарх, с. 55 – 61, 72.

⁶⁴⁹ История на Стара Загора. София, 1966, с. 73.

⁶⁵⁰ Цончев, П. Из общественото и културното минало, с. 531.

⁶⁵¹ Пак там, с. 742.

⁶⁵² Цонев, З. Чорбаджии от стария Ловеч. // Ловеч и Ловчанско. Географско, културно и историческо

големината и богатството на конака на Стоян Чалтъков в Пловдив можем да съдим от сумата, на която е оценен – 300 604 гроша⁶⁵³. До края на XIX в. конаците на рода Шишманоглу оформят „Болярска улица“ във видинската „Болярска махала“⁶⁵⁴. На чорбаджийската фамилия Шишманови принадлежат „най-високите и разкошни конаци“ в българската махала на Хасково⁶⁵⁵. Одринският чорбаджия Нешо Хаджиматеев Кереков живее във „везирския конак“ в махалата „Св. Никола“⁶⁵⁶. Двуетажната къща на Цеко чорбаджи във „Варуша“ („Вароша“) на Лом е „първа в града по направата си“ и от 1857 г. служи за сграда на ломското българско читалище⁶⁵⁷. Къщата на хаджи Трайко Хаджидойчинов дълго време остава най-просторната и най-красивата християнска жилищна постройка в Скопие⁶⁵⁸. През 1873 г. чорбаджи Алекси Нейчев съгражда в своя обширен, ограден с високи каменни зидове двор нова къща, която е една от най-големите в Карнобат – двукатна, с мази и десет стаи⁶⁵⁹. Хаджи Стоян Люстооглу от с. Гьоктепе (дн. с. Звездец) построява в родното си село триетажна къща по цариградски образец, с къшкови и богат интериор⁶⁶⁰.

Заслужава да се обърне специално внимание на конака на могъщия Стоян Груюглу, издигнат през 1847 г. Казанлъшкият чорбаджия го обзавежда с всичко необходимо за своя комфорт⁶⁶¹. Конакът представлява двуетажна сграда с голям централен салон („хайет“) и просторни стаи от двете страни на салона, а пред главния вход има портик с колони⁶⁶². Прислугата в дома на Груюглу наброява десетина души. Всеки има своя длъжност и свои отговорности. Първо Митю Коев, а след него Петко Стойнов са главни домакини и чибукчии на чорбаджията. Негов фойтонджия е Пенчоолу, а помощник – дядо Добри Фунека. Циганинът Шабан сече дървата и вади вода с тулумби за банята. Ганчо носи покупките му из града. Има още 4 – 5 слугини с различни задължения⁶⁶³. В чорбаджийския конак след Освобождението се помещава общинското управление на Казанлък. С изгарянето му през 1902 г. България губи ценен архитектурен паметник⁶⁶⁴. Сбъдват се думите на д-р Стамболски, отправени към Груюглу: „Ако поддържаш ти твоите конаци така със сиромашка пот, то камък върху камък няма да остане от тях“⁶⁶⁵.

В търговския град Свищов се издигат много богатски къщи – на Шишманови (свищовския клон), Хаджиконстантинови, Станчови, хаджи Станко и др. Това са масивни каменни сгради, напомнящи на малки крепости⁶⁶⁶. Писателят Константин Константинов (1890 – 1970) разглежда тези стари къщи и се сеща за техните някогашни собственици – „свищовските нотабили, за които Румъния и Австрия са места, дето се отива като през комшулук“⁶⁶⁷. В Хаджистанковия дом, един от най-представителните и най-добре обзаведените в града, е подписан Свищовският мирен договор (4 август 1791 г.)⁶⁶⁸. През 1853 г. Александър Шишманов (1812 – 1892) си построява голяма къща,

описание. Кн. V. София, 1934, с. 85.

⁶⁵³ Янева, С. Българи – откупвачи на данъци, с. 273.

⁶⁵⁴ Николов-Зиков, П. Истинската история, с. 180; Същият. Домът на Шишман, с. 454 – 455.

⁶⁵⁵ Заимов, С. Миналото, с. 392.

⁶⁵⁶ Димитров, А. Лични спомени, с. 258.

⁶⁵⁷ Маринов, Д. Избрани произведения в пет тома. Т. III. История на града Лом и Ломска околия. Под редакцията и с бележки на Д. Господинов. София, 2003, с. 107, 411.

⁶⁵⁸ Хаџи Василевић, Ј. Скопски хаџи Трајко, с. 23 – 24.

⁶⁵⁹ Нейчев, Т. Карнобат в миналото, с. 67 – 68.

⁶⁶⁰ Аянов, Г. Странджа. Етнографски, географски и исторически проучвания. София, 1938, с. 110.

⁶⁶¹ Георгиев, М. Стоенчо Груьоолу, с. 84.

⁶⁶² Пеев, Х. Пловдивската къща през епохата на Възраждането. София, 1960, с. 60.

⁶⁶³ Георгиев, М. Стоенчо Груьоолу, с. 94.

⁶⁶⁴ Пеев, Х. Пловдивската къща, с. 60.

⁶⁶⁵ Стамболски, Х. Автобиография, с. 229.

⁶⁶⁶ Николова, Ю. Достойно естѣ, с. 61, 63, 79 – 80.

⁶⁶⁷ Константинов, К. Път през годините. Ч. II. София, 1962, с. 193.

⁶⁶⁸ Велев, С. Златна книга на дарителите, с. 111 – 112; Бояджиев, П. Васил Станкович. // Българско

наречена от турците „Шишманово кале“, която също е сред най-красивите в Свищов⁶⁶⁹. В града се намира подобната на малък дворец къща на състоятелния търговец Иваница Хаджиконстантинов, баща на Алеко Константинов (1863 – 1897). По време на Руско-турската освободителна война (1877 – 1878) в нея отсяда руският император Александър II (1855 – 1881)⁶⁷⁰.

Когато посещава Враца, Феликс Каниц (1829 – 1904) гостува в „хубавата къща“ на „богатия първенец в града“ Тодораки Димитракиев Хаджитошев и отразява с одобрение интериора на дома му: „Жилището на Тодораки бе подредено с известен комфорт. Възглавниците бяха избродирани от жените на къщата твърде красиво от пъстра вълна, таванът на стаите бе украсен с дърворезба, а по стените имаше подредени хубави метални и глинени съдове, които показваха чувството на българина към красотата в приложните занаяти“⁶⁷¹. Докато тук обстановката е приятна, но не впечатлява с разкош, в същото време някои български първенци оформят вътрешната уредба на къщите си, ползвайки за еталон обзавеждането в домовете на европейското висше общество. Австрийският дипломат Йохан Георг фон Хан (1811 – 1869) посещава Ниш през 1868 г. и е удивен, че в голямата, построена по „турски образец“ къща на Димитър Чохаджията има махагонови дивани, фотьойли с червена коприна и големи огледала със златни рамки⁶⁷². Александър Шишманов обзавежда своето „кале“ в Свищов с мебели от Виена и притежава голяма библиотека с книги на немски и френски език⁶⁷³.

Запазени са стотици богати възрожденски къщи, но тук ще разгледаме само няколко ранни и същевременно впечатляващи образци от XVIII – началото на XIX в. Техните собственици са видни чорбаджии, които са стояли начело на българското християнско население в Елена, Враца, Трявна, Копривщица и Жеравна.

Къщата на Иларион Макариополски (1812 – 1875) в Елена, съградена през 1710 – 1715 г. и по-късно достроявана, е сграда с каменно приземие, в което има складове и конюшня, с еркерно издаден етаж от талпени стени, с широка стряха, отворени чардаци и решетъчни прозорци⁶⁷⁴. Тази „тежка“ чорбаджийска къща е принадлежала на един от най-почитаните и знатни еленски родове – Михалюви (Михалеви, Михайлови, Михайловски).

Къщата на Димитраки Хаджитошев, построена в края на XVIII в., се отличава по своето богатство и представителност от останалите запазени възрожденски къщи във Враца. Тя е двуетажна сграда с жилищни и стопански помещения, с прецизно изработени и украсени с изящна дърворезба тавани, колони, парапети и архитектурни детайли. Таваните с централна композиция-слънце, стенописна украса по холкелите и средна дърворезбена розета, еркерно надвесените къшкови, отоплителните тела с оригинална форма разкриват изискания вкус за красота на собственика и на майстора-строител⁶⁷⁵.

Даскаловата къща, издигната в Трявна през 1807 – 1808 г. за хаджи Христо Даскалов от майсторите Димитър Ошанеца и Иван Бучуковеца, е сред най-представителните в селището. Разположен в обширен двор, този чорбаджийски дом се състои от каменно приземие със стопански помещения и паянтов етаж с две жилища, свързани в един обем с голям „Г“-образен салон пред тях. Тук се появяват тенденциите на симетричната

възраждане. Идеи, личности, събития. Т. 2. София, 1999, с. 189; Николова, Ю. Достойно естѣ, с. 389.

⁶⁶⁹ Николов-Зиков, П. Домът на Шишман, с. 499.

⁶⁷⁰ Енциклопедия „България“. Т. 1 (А – В). София, 1978, с. 56 – 57.

⁶⁷¹ Каниц, Ф. Дунавска България и Балканът. Историческо-географско-етнографски проучвания от 1860 – 1879 г. Т. II. София, 1998, с. 272.

⁶⁷² Hann, J. G. Reise von Belgrad nach Salonik. Wien, 1868, s. 34.

⁶⁷³ Николов-Зиков, П. Домът на Шишман, с. 499 – 500.

⁶⁷⁴ Стамов, С. Българско архитектурно наследство. Селища, църкви, манастири. София, 2016, с. 146 – 147.

⁶⁷⁵ Ангелова, Р. Архитектура. // История на град Враца от древността до Освобождението. Враца, 1976, с. 490, 495 – 497.

планова концепция, която по-късно се налага в българската възрожденска архитектура. Даскаловата къща е прочута с дърворезбените тавани в две от стаите. Плод на творческото съревнование на майсторите Димитър и Иван, те са шедьоври на българското резбарско изкуство през Възраждането⁶⁷⁶.

Къщата на Петко Доганов в Копривщица, построена през 1815 г., респектира с внушителната си дървена конструкция, силно издадена напред, и високия каменен зид, който ѝ придава вид на малка крепост. Вътрешността на къщата е украсена със стенописи и дърворезби. В нея има просторен салон-гостна („селямлък“) с миндери покрай стените, декоративни ракли и редица от прозорци. До него е разположена малка стая („кафе-оджак“). Там слуга е варил кафе и е подавал чибучите на чорбаджията и неговите гости. Таен проход от нея води до друг салон⁶⁷⁷. Рядкост в тази епоха не само за Копривщица е голямата камина с мраморни поставки⁶⁷⁸. Подвижен дървен мост над улицата е свързвал къщата със стопанските постройки в двора, където са живеели слугите и сеизите на чорбаджи Петко⁶⁷⁹. Михаил Арнаудов с едно изречение оценява нейната представителност: „Къщата му [на Петко Доганов – б. а.] и днес дава идея за широкия замах на този първенец, склонен към разточителство и външен блясък“⁶⁸⁰. Тесен подземен проход е осъществявал връзката със съседната къща, собственост на Тодор, брат на Петко Доганов. Домът на Тодор е една от малкото жилищни сгради в селището със семейна баня⁶⁸¹.

Къщата на Руси чорбаджи в Жеравна (преди края на XVIII в.) е непретенциозна на външен вид, но има богато украсен с дърворезба интериор. Голямото художествено майсторство на резбата поставя тази сграда сред най-ценните образци на българската ранновъзрожденска архитектура⁶⁸². Руси чорбаджи е управлявал Жеравна⁶⁸³ и неговата къща отговаря на високия му обществен статус.

В Копривщица, Елена, Трявна, Жеравна, Котел, Тетевен, Етрополе, Банско и други привилегирани селища със значително самоуправление, процъфтяващи икономически и културни центрове през Възраждането, са запазени още много чорбаджийски къщи, които дават ярка представа за силата на българския елит през тази епоха. Същото може да се каже за градове като Пловдив, Търново, Охрид, Пазарджик, Търговище, Хасково, Смолян и др., където са съхранени големи чорбаджийски конаци⁶⁸⁴. Достатъчно е да се споменат пловдивската възрожденска архитектура, Шишмановата къща (Хасково), Паскалевата къща (Хасково), Пангаловата къща (Смолян), Хаджиангеловата къща (Търговище), къщата на Димитраки Хаджипанев

⁶⁷⁶ Мавродинов, Н. Изкуството на Българското възраждане. София, 1957, с. 108 – 110; Енциклопедия на изобразителните изкуства в България. Т. I (А – Л). София, 1980, с. 221; Стамов, С. Българско архитектурно наследство, с. 479 – 483.

⁶⁷⁷ Нейчев, А. Джелепи и бегликчии, с. 532; Стоичков, Я. За архитектурата на Копривщица. София, 2012, с. 30 – 31.

⁶⁷⁸ Нейчев, А. Джелепи и бегликчии, с. 532.

⁶⁷⁹ Теофилов, П. Копривщица. Пътеводител. София, 1966, с. 68.

⁶⁸⁰ Арнаудов, М. Любен Каравелов, с. 23.

⁶⁸¹ Теофилов, П. Копривщица, с. 68 – 69.

⁶⁸² Енциклопедия на изобразителните изкуства в България I, с. 506 – 507; Стамов, С. Българско архитектурно наследство, с. 172 – 173.

⁶⁸³ Константинов, Д. Жеравна, с. 151.

⁶⁸⁴ За българската възрожденска архитектура вж. Протич, А. Къщата на копривщенци. София, 1927; Протич, П. Еленските чорбаджии и тяхната къща; Пеев, Х. Пловдивската къща; Мавродинов, Н. Изкуството на Българското възраждане; Теофилов, П. Копривщица; Кожухаров, Г. Българската къща през пет столетия (края на XIV – края на XIX век). София, 1967; Баева, З. Димов, Н. Хасково през Възраждането. София, 1986, с. 28 – 32, 46 – 47; Стоичков, Я. За архитектурата на Копривщица; Тулешков, Н. Архитектурното изкуство на старите българи. Т. 2. Османско средновековие и Възраждане. София, 2006; Стамов, С. Българско архитектурно наследство; Кузман, П. Охридска староградска архитектура. // Кузман, П. Димитрова, Е. Охрид. Sub specie aeternitatis. Охрид, 2010, с. 250 – 259.

(Шумен), известна днес като къща-музей „Лайош Кошут“, къщата на Николаки Христович (Пазарджик), конакът на Христо Йованович (Пирот), къщите-палати на Робевци, Чаулеви, Савиновци, Филеви и други семейства в Охрид. Ето какво впечатление Робевият дом оставя у Симеон Радев, когато той заминава за Охрид като ученик: „...къща триетажна, каквато не бях виждал дотогава и която се издигаше над всичко наоколо, като че ли с някакво господство“⁶⁸⁵.

Чифлици. Българските първенци влагат голяма част от печалбите си от различни доходоносни начинания (бегликчийство, държавни доставки, търговия, скотовъдство и т.н.) в закупуване на имоти, включително на обширни пространства земя, равняващи се понякога на стотици и хиляди декари. Мнозина стават собственици на чифлишки стопанства подобно на турските бейове. Примерите показват, че повечето от тези „чифлик-сайбии“ са сред най-уважаваните, влиятелни и богати българи през Възраждането.

Чалъкови придобиват няколко големи чифлика. Любен Каравелов, който не крие своята неприязън към чорбаджиите, въпреки че самият той произхожда от чорбаджийски род, пише за начина, по който Големи Вълко създава чифлик в с. Краставо (дн. с. Красново, Пловдивско): „Когато бегликчилъкът му напълнил сандъците, то Вълко се преселил от Копривщица в Пловдив и станал „мемлекет-чорбаджисъ“, т.е. защитник на християните и покровител на ограбените и оголелите. В това време той, отчасти с пари, отчасти с помощта на всемогъщия султански бегликчийски ферман, а отчасти със съдействието на местните паши и бейове, завладял почти половината от земите на краставоселците, изградил в Краставо село чифлик, захванал да накарва селяните да му работят ангария и станал важен спашия“⁶⁸⁶. През 1849 г. Големи Стоян Чалъков, неговият зет Димитрика Мицора и племенникът му Салчо Чомаков купуват чифлика „Сарай“ край Пловдив⁶⁸⁷. Големи Стоян притежава една четвърт идеална част от „Сарай“, както и още един чифлик – в с. Демирджикьой (дн. с. Лилково, Пловдивско)⁶⁸⁸. Неговият син Георгаки бей Чалъков наследява една четвърт от „Сарай“⁶⁸⁹.

Друг бележит първенец с произход от Копривщица – Никола Хаджистанов (неизв. – 1821), който е между най-богатите християни в Одрин, е собственик на три чифлика в околностите на града с къщи и стопански постройки (складове, конюшни, кошари, обори). Освен тях, той притежава три големи сгради, магазин, различни скъпоценности и ок. 2 000 000 гроша в наличност⁶⁹⁰.

Никола Хаджистанов не е единственият копривщинец, преселник в Одрин, който става чифликчия. Янаки Кереков, едър скотовъдец и земевладелец, член на влиятелната чорбаджийска фамилия Керековци, е собственик на прочутия Хюсеинпашов (Абаларски) чифлик⁶⁹¹. Георги Карамихалев от уважаваното семейство Карамихалевци има средно по големината чифлишко стопанство⁶⁹². „Лятното обиталище“ на хаджи Найденов Кръстев се е намирало в с. Караагач, Одринско⁶⁹³. Там вероятно е бил чифликът му, в който е прекарвал горещите месеци на годината.

⁶⁸⁵ Радев, С. Ранни спомени, с. 157.

⁶⁸⁶ Каравелов, Л. Записки за България и българите, с. 64.

⁶⁸⁷ Левкова-Мучинова, М. Езикът на стопанското ежедневие на българите през XIX век (За българотурския билингвизъм според документи от архива на Чалъковия род). // Известия на института за исторически изследвания, 2021, № 1, с. 248 – 250.

⁶⁸⁸ Янева, С. Българи – откупвачи на данъци, с. 274 – 275.

⁶⁸⁹ Пак там, с. 278.

⁶⁹⁰ Тодев, И. Българско национално движение, с. 51; Георгиева, М. Станов, Никола х. // Кой кой е сред българите (XV – XIX в.). 501 имена от епохата на османското владичество. София, 2000, с. 259.

⁶⁹¹ Димитров, А. Лични спомени, с. 267.

⁶⁹² Пак там, с. 267.

⁶⁹³ Цариградски вестник, год. II, бр. 72, 2 февруари 1852.

Силният пловдивски чорбаджия Стоян (Цоко) Каблешков (1816 – 1906), който също е родом копривщенец, държи чифлик от близо 300 уврата (1 уврат=ок. 1 декар) в с. Катунца, Пловдивско. Въпреки че през Руско-турската освободителна война чифликът е разграбен от кехаята (управителя) и ратаите, само няколко години след Освобождението земята на чорбаджи Цоко в селото нараства над три пъти – до 1018 уврата⁶⁹⁴.

Мнозина български първенци от Пловдив разполагат с чифлици. Станчо Иванов (1801 – 1861) е притежател на чифлик в Мараша – там е основано първото българско училище в този квартал⁶⁹⁵. Братя Гешови създават чифлишко стопанство в с. Дермендере и си изграждат на това място голяма къща (ок. 300 кв. м) с просторна градина⁶⁹⁶. В същото село е чифликът на Гюмюшгердан, където са построени текстилна фабрика и хубава вила⁶⁹⁷. Тази влиятелна гъркоманска фамилия притежава няколко чифлика, а само за три години (1855 – 1858) купува 25 680 дка ниви, 200,4 дка ливади и 122 дка лозя⁶⁹⁸. В с. Марково, Пловдивско, държат чифлици Константин Хаджикалчов (1856 – 1940), Атанас Станчев и др.⁶⁹⁹

Димитраки Хаджитошев има чифлици край врачанските села Радотина, Кунино и Радовене. В Радотинския чифлик той строи „видня“ (работилница за обработка на желязо), а в Кунинския – внушителна жилищно-отбранителна кула⁷⁰⁰. През 1856 г. неговите синове Тодораки и Замфираки закупуват чифлика в Радовене, който преди да попадне в ръцете на мюсюлмански големци е притежаван от Димитраки⁷⁰¹. Тодораки Димитракиев Хаджитошев е владеец на нива от близо 60 дюнума (1 дюнум=ок. 1 декар) и гора с площ ок. 200 дюнума в землището на това село⁷⁰².

Подобни данни са съхранени и за други български чорбаджии. Хаджи Сава Хаджилиев притежава големи чифлици при дн. гр. Смядово и в областта Герлово⁷⁰³. Георги Попсимеонов е собственик на два чифлика в с. Алеково⁷⁰⁴. Никифор Хаджихристов Даскалов от Трявна има три чифлика – „Драките“, „Микашат“ и „Бългур“⁷⁰⁵. Чорбаджи Генко Даскалов създава чифлик в колиби Иринеци⁷⁰⁶. Софийнецът хаджи Мано Стоянов е собственик на обширен чифлик в района на дн. гр. Сливница⁷⁰⁷. Друг влиятелен софийски първенец – Димитър Трайкович, получава приходи от своя чифлик край с. Суходол (дн. кв. на София)⁷⁰⁸. Хаджи Боне Петров (1836 – 1895), един от най-личните софийски граждани и сподвижник на Васил Левски, притежава два чифлика: единият (ок. 1000 дка) се намира в землището на родното му

⁶⁹⁴ Гандев, Х. Априлското въстание. Исторически очерк. София, 1956, с. 36; Стоянов, М. Когато Пловдив беше столица. София, 1973, с. 59. Енциклопедия „България“. Т. III. (И – Л). София, 1982, с. 261.

⁶⁹⁵ Пеев, А. Пловдив към средата на XIX век, с. 89.

⁶⁹⁶ Пеев, Х. Пловдивската къща, с. 54.

⁶⁹⁷ Пак там, с. 54.

⁶⁹⁸ Тодоров, Н. Балканският град (XV – XIX век). Социално-икономическо и демографско развитие. София, 1972, с. 252 – 254.

⁶⁹⁹ Пеев, Х. Пловдивската къща, с. 55.

⁷⁰⁰ Маринов, Д. Димитраки Хаджи Тошов, с. 440 – 441; Димитров, С. Социално-икономическо развитие на Враца от втората половина на XVIII в. до Кримската война. // История на град Враца от древността до Освобождението. Враца, 1976, с. 153.

⁷⁰¹ Семейен архив на Хаджитошеви II, с. 425 – 426.

⁷⁰² Пак там, с. 432 – 433.

⁷⁰³ Божерянова, В. Генерал Сава Савов, с. 27.

⁷⁰⁴ Панайотова, К. Проблеми на стопанското и социално развитие на Търновския край през третата четвърт на XIX в. като причина за масовото участие на населението в подготовката на Априлското въстание. // Титани на една епоха. Горна Оряховица, 1996, с. 40.

⁷⁰⁵ Янева, С. Българи – откупвачи на данъци, с. 282.

⁷⁰⁶ Даскалов, Х. Стари хайдушки типове, с. 156.

⁷⁰⁷ Каназирски-Верин, Г. София преди 50 години. София, 1947, с. 23.

⁷⁰⁸ Кузманов, П. Българските общини, Васил Левски и Вътрешната революционна организация в района на Арабаконашкия провал. // ВИСб, 1987, № 4, с. 85.

село Герман, а другият (над 2000 дка) – при с. Горубляне⁷⁰⁹. Брезнишкият чорбаджия Кала Габърски има чифлици в селата Неделище и Габър⁷¹⁰. Хаджигюрови от Самоков са собственици на чифлик в с. Муси бей (дн. с. Гълъбник, Радомирско), който използват като лятна вила⁷¹¹. Хаджи Симеонко Хадживичов (1812 – 1895) от Шумен е притежател на чифлишко стопанство, за което през 1860 г. купува от Чехия първите земеделски машини в Шуменско⁷¹². Чорбаджи Тодор Нейчев (1820 – 1874) създава чифлик с ниви, ливади, големи стада овце и конски хергелета в с. Скендерлий, Карнобатско, наследен от сина му Алекси Нейчев⁷¹³. Друг авторитетен първенец от Карнобат – Вълко Караджов, е имал чифлик в с. Курткоджа (дн. с. Вълчин)⁷¹⁴. В чифлика на Атанас Границки в с. Граница, Кюстендилско, се издига укрепена къща-кула (запазена до днес), около която са били разположени стопански сгради, хамбари и обори.⁷¹⁵ Притежатели на чифлици са също хаджи Стамо от Чирпан⁷¹⁶, Тодораки Хаджикосев от Стара Загора⁷¹⁷, хаджи Калин Балабанов от Хасково⁷¹⁸, Иван Калканджиев от Малко Търново⁷¹⁹, Атанас Кубарелата от с. Сърмашик (дн. с. Бръшлян), Кирик Терзиев от с. Мързово (дн. с. Кондолово)⁷²⁰ и др.

Много чифлишки стопанства на българи е имало на плодородната добруджанска земя, използвана от тях за земеделие и за паша на многобройния им добитък. Димитраки бей от Тулча е владеец на чифлика „Къшлата“, в който изгражда мандри и обори⁷²¹. Едрият жеравненски скотовъдец Димчо кехая купува чифлик в с. Первелий, Северна Добруджа⁷²². Членове на котленската фамилия Холевич също стават крупни добруджански чифликчии, след като закупуват ок. 2350 дюнума земи⁷²³. Собственици на обширни чифлишки стопанства в Добруджа са били още редица видни български чорбаджии и първенци⁷²⁴.

И в историко-географската област Македония се срещат „чифлик-сайбии“, принадлежащи към българския обществен елит. Робевци имат чифлици в Охридско и Леринско⁷²⁵. Чифликчии са и Кецкарови – друга състоятелна търговска фамилия от Охрид⁷²⁶. Хаджи Мирче Бомболов (кр. на XVIII в. – 1890) от Прилеп е много богат чорбаджия, едър земевладелец и собственик на чифлици в селата Върбани, Крушейци

⁷⁰⁹ Книга за българските хаджии, с. 219.

⁷¹⁰ Грънчаров, М. Чорбаджийството и българското общество, с. 140.

⁷¹¹ Георгиев, Л. За стопанската предприемчивост на братя Хаджигюрови и случая с тяхната ракиена фабрика. // Collegium Historicum, 2011, № 1, с. 143.

⁷¹² Енциклопедия „България“. Т. 7 (Тл – Я). С допълнение. София, 1996, с. 231.

⁷¹³ Нейчев, Т. Карнобат в миналото, с. 33, 51.

⁷¹⁴ Караджова, А. Данаил Караджов, с. 97.

⁷¹⁵ Енциклопедичен речник Кюстендил (А – Я). София, 1988, с. 152.

⁷¹⁶ Заимов, С. Васил Левски Дяконът, с. 77.

⁷¹⁷ Кънчев, М. Видрица, с. 214.

⁷¹⁸ Узунова, В. Неразказаните истории на хасковските търговци и индустриалци. София, 2021, с. 131.

⁷¹⁹ Аянов, Г. Малко Търново, с. 192.

⁷²⁰ Аянов, Г. Странджа, с. 97.

⁷²¹ Северна Добруджа. Пътеписни бележки и спомени за българите (1878 – 1940). Съставител ст. н. с. Ж. Попов, София, 1993, с. 40.

⁷²² Константинов, Д. Жеравна, с. 65.

⁷²³ Добрев, П. „Заради чифчиликът ако питати“: семейство Холевич и създаването на един български чифлик в Османска Добруджа. // Добруджа – политика, общество, стопанство и култура (XIX – XX в.). Сборник с изследвания. Съставители Д. Иванова и Ц. Недков. Тутракан, 2015, с. 338 – 349; Тодоров, Н. Овчарската аристокрация, с. 170 – 172.

⁷²⁴ Мишайков, Д. Стопанско значение. // Научна експедиция в Добруджа (1917). Доклади на университетски и други учени. Съставител и редактор П. Петров. София, 1994, с. 246 – 247; Тодоров, Н. Овчарската аристокрация, с. 166 – 190.

⁷²⁵ Скрябин, Н. Политическите и икономическите сведения о Битолском вилаете. Битоля, 1885, с. 66.

⁷²⁶ Миноски, М. Политиката на Австро-Унгарија спрема Македонија и македонското прашање (1878 – 1903). Скопје, 1982, с. 36.

и др.⁷²⁷ Прилепският първенец Найдo Беломарев също има чифлик, в който се оттегля на старини⁷²⁸. Чифлишки стопанства притежават и други чорбаджийски семейства от града: Хаджиилиеви⁷²⁹, Хаджиспирови, Кьофкарови, Кузманови⁷³⁰ и т.н. Известната фамилия Шавкулови е разполагала с голям чифлик край с. Плетвар, Прилепско, който е унищожен от пожар през 60-те години на XIX в.⁷³¹ Влиятелният род Стрезови от гр. Ресен е имал чифлик в с. Волкодери, Преспанско⁷³². Притежатели на чифлици са още доста македонски българи: хаджи Лазo, Атанас Чорапчи и Нушко Хаджикочов в Серско, Златко Чифликчи в Мелнишко, чорбаджи Михаил в Демирхисарско, Басмаджиев в Леринско и др.⁷³³

В Нишката каза през третата четвърт на XIX в. са регистрирани християни, собственици на чифлици в селата Велик Въртоп, Виландрица, Малошище, Власе, Белотинца, Краве, Милковац, Долна Търнава, Сечаница, Дудулайци, Липовица, както и в още шест села в Лесковацко. Отново в областта на Лесковац през 1877 г. голям чифлик в землищата на три села (Пресечина, Накриван и Чукленик) има Йоргач Костич-Тотин, смятан за грък по народност⁷³⁴. В дописка на „Цариградски вестник“ (20 юни 1859 г.) се посочва, че четирима или петима от християните чифликчии (българи и куцовласи) в Нишко са силни местни първенци, членове на меджлиса⁷³⁵. И в Пиротската област се помнят чифлишки стопанства на християни: Пеин чифлик, Хаджикостин чифлик и др.⁷³⁶

В народни песни също са споменати българи-чифликчии. Например един чорбаджия от с. Дерикотовци, Еленско, е собственик на три чифлика, които наследяват трима от четиримата му синове, а четвъртият става хайдутин, за да спечели пари и да си купи и той чифлик⁷³⁷.

Кули. По примера на турските бейове, някои чорбаджии си издигат жилищно-отбранителни кули. През 1826 г. Димитраки Хаджитошев построява кула в чифлика си в Кунино – голяма каменна сграда на два ката, която според народните песни и предания (очевидно преувеличени) е имала „триста нови мазгале“ и „триста сърчи [стъклени] пенджере“⁷³⁸. След посичането на българския първенец през 1827 г., тя е разрушена⁷³⁹. Друг силен чорбаджия – Генко Даскалов от Трявна, изгражда кула в своя чифлик в колиби Иринеци за защита от кърджалиите и за „прибежище“ на въоръжения си отряд⁷⁴⁰. В отделни чифлици на българи от Македония също са се извисявали каменни кули.

Запазената до днес укрепена къща в чифлика на Атанас Границки в с. Граница, Кюстендилско, има характер на жилищно-отбранителна кула. Построена през 1856 г. от известния майстор Миленко, тя се отличава с високо каменно приземие с размери 11 на 11 м, снабдено с бойници и предназначено за кръгова защита⁷⁴¹.

⁷²⁷ Скрябин, Н. Политическите и икономическите сведения, с. 66; Шалдев, Х. Град Прилеп, с. 19; Трайчев, Г. Град Прилеп, с. 73.

⁷²⁸ Еничерев, Н. Възпоминания и бележки. София, 1906, с. 143.

⁷²⁹ Скрябин, Н. Политическите и икономическите сведения, с. 66.

⁷³⁰ Църнушанов, К. Димитър Талев в моите спомени. София, 1992, с. 15.

⁷³¹ Константинова, Ю. Българите в османския Солун. София, 2020, с. 81; Солун и българите. История, памет, съвремие [solunbg.org/bg/]

⁷³² Радев, С. Ранни спомени, с. 86.

⁷³³ Миноски, М. Политиката на Австро-Унгария, с. 36.

⁷³⁴ Стојанчевић, В. Српски народ у Старој Србији, с. 30.

⁷³⁵ Цариградски вестник, год. IX, бр. 436, 20 юни 1859.

⁷³⁶ Николић, В. Стари Пирот, с. 38.

⁷³⁷ Грънчаров, М. Чорбаджийството в българския фолклор, с. 271.

⁷³⁸ Маринов, Д. Димитраки Хаджи Тошов, с. 440 – 441; Ангелов, И. Враца и врачани, с. 29.

⁷³⁹ Маринов, Д. Димитраки Хаджи Тошов, с. 444.

⁷⁴⁰ НБКМ-БИА, ф. 129, а. е. 166, л. 188; Даскалов, Х. Спомени, с. 469.

⁷⁴¹ Енциклопедичен речник Кюстендил (А – Я), с. 152.

Към някои укрепени къщи в Банско (Сирлешова, Кирблагова и др.), собственост на богати търговци и първенци, са изградени масивни кулообразни постройки, пригодени за скривалища и подсигурени с дебели каменни стени и бойници за активна отбрана⁷⁴².

Церемониално придвижване. Това е една от най-важните чорбаджийски демонстрации на власт, богатство и превъзходство над „простолудието“, в която до детайли се подражава на турската аристокрация. Когато се разхождат или пътуват, панагюрските чорбаджии са придружавани от телохранители (ясакчии), като има случаи дори в църквата, за салтанат, ясакчиите да стоят зад трона на господаря си⁷⁴³. Българските първенци на Велес също се придвижват с голямо достойнство – на коне, заобиколени от ясакчии, чибукчии и слуги⁷⁴⁴. Предводителите на мияците – кехаите, облечени с богатата си носия, възседнали хубави и гледани коне със златни украшения по юздите и седлата, обградени от многочислени свити, са приличали на князе или на средновековни боляри и са респектирали дори османските сановници⁷⁴⁵. Големи Стоян Чалъков язди едра „мъска“ (муле или катър), нагиздена със златни юзди и такъми, а от него не се отделят двама добре въоръжени българи-ясакчии⁷⁴⁶. Чорбаджи Гечо Хаджиславов обикаля из Плевен на „буен ален кон“, придружаван от гавазин, а при пътуванията си е пазен от няколко слуги-турци⁷⁴⁷. Търновският каза векил Георги Попсимеонов пътува с голяма свита – телохранители, чибукчия, кафеджия и т.н.⁷⁴⁸ Когато отива да се черкува, еленският чорбаджия Йордан Кисъов е следван от ясакчия с дълъг ятаган и чифт пищови на пояса⁷⁴⁹. Копривщенския първенец дядо Либен Каравела се отправя към църквата или на гости заедно с двама слуги, които го придържат от двете му страни – повече за салтанат, отколкото от нужда⁷⁵⁰. Нишкият баш кнез Милое Йованович се придвижва на кон, придружаван от четирима слуги: двама яздят пред него, а двама – зад него⁷⁵¹. Чорбаджи Патъо от Видраре пътува в кочия, теглена от два хранени коня, с красиви хамути, обшити с пиринч и златни пулове, а до него винаги се намира телохранител – „въоръжен от глава до пети турчин“⁷⁵². Казанлъшкият мемлекет-чорбаджия Стоян Груюглу е имал файтон с два бели коня⁷⁵³. Като високопоставен османски държавен служител, Александър Димитракиев Хаджитошев се снабдява с каляска⁷⁵⁴. Две заптиета придружават богатия джелепин и бегликчия хаджи Петър Балюв⁷⁵⁵. Къщата на самоковския чорбаджия Косто е пазена от заптиета, които охраняват и сватбите в неговото семейство от дома му до църквата⁷⁵⁶. Пътуванията на чорбаджи Петко Доганов, наричан от турците „крал Петко“, са оприличавани на шествията на средновековните рицари. При посещенията си в

⁷⁴² Енциклопедия „България“. Т. 6 (С – Ти). София, 1988, с. 205; Енциклопедия „Пирински край“. Т. I (А – М). Благоевград, 1995, с. 433; Енциклопедия „Пирински край“. Т. II (Н – Я). Благоевград, 1999, с. 258 – 259; Стамов, С. Българско архитектурно наследство, с. 49.

⁷⁴³ Карапетров, П. Материали за описание, с. 57.

⁷⁴⁴ Чочков, Х. Град Велес, с. 39.

⁷⁴⁵ Трайчев, Г. Книга за мияците. Историко-географски очерк. София, 1941, с. 44; Матковски, А. Гурчин Кокалески, с. 100.

⁷⁴⁶ Гаврилова, Р. Колелото на живота. Всекидневието на българския възрожденски град. София, 1999, с. 137.

⁷⁴⁷ Цонев, З. Чорбаджии, с. 85.

⁷⁴⁸ Гошев, И. В Трявна, с. 212.

⁷⁴⁹ Автобиография от Юрдан Ненов. // Иванов, А. Блъсков, Р. Ненов, Ю. Автобиографии. София, 1979, с. 126.

⁷⁵⁰ Каравелов, Л. Събрани съчинения в дванадесет тома. Т. I. Разкази и повести. Подбор и редакция Д. Леков. София, 1984, с. 127 – 128.

⁷⁵¹ Ђорђевић, Т. Белешка, с. 7.

⁷⁵² Патев, Н. Из миналото на Тетевенско и Ботевградско, с. 122.

⁷⁵³ Георгиев, М. Стоенчо Груюолу, с. 91.

⁷⁵⁴ Семейен архив на Хаджитошеви II, с. 252.

⁷⁵⁵ Балевски, П. Сказания, с. 133.

⁷⁵⁶ Захариев, С. Станислав Доспевски. Възрожденски живописец (1823 – 1877). София, 1971, с. 22.

Рилския манастир той е придружаван от стотина конници. Монасите тържествено го посрещат далече преди да стигне до манастирските порти⁷⁵⁷.

Тръгването на много български чорбаджии към конака наподобява процесията на феодален владетел. Хаджи Сава Хаджилиев от Шумен потегля за правителствената сграда, облечен в униформа, на кон и следван от свои служители. Всички османски чиновници стоят прави в негово присъствие⁷⁵⁸.

Хаджи Найденов Кръстев, ръководител на Одринската християнска община, сравняван с „български велможа от старите времена“, е отивал в конака на богато украсен кон, заедно с гавазин и слуга, който е носил чибук му и кесията за тютюн. При това шествие винаги на улиците се струпва голямо човешко множество – не само от почит и любопитство, а и защото чорбаджията щедро раздава монети на събралите се хора⁷⁵⁹.

Жеравненският първенец Тодор Хадживълчев, който произхожда от знатен род и е член на вилаетския съвет в Одрин, се отправя към града, придружаван от турски офицер и шест войници-конници. Те му водят три коня – един хубаво оседлан за яздене и два за неговия багаж⁷⁶⁰.

Предводителят на мияците Гюрчин Кокалевски пристига за съвещанията на междиса в Дебър, пазен от сеймени, яхнал прекрасен кон и въоръжен с пушка, ятаган и пищови, а беговете стават на крака в знак на уважение⁷⁶¹.

Бляскаво и многолюдно, по специален церемониал, е шествието на казанлъшкия мемлекет-чорбаджия Стоян Груюглу към конака. Най-отпред тичат три кучета, които с лая си предупреждават, че чорбаджията идва. След тях върви момък с потури, чепкен и кожена шапка. На няколко крачки зад него е едно заптие. На около десет крачки след заптието е самият Груюглу, облечен в самурен кюрк. Подир него върви чибукчия, който носи чорбаджийския чибук в сукнен калъф. Зад чибукчията достолепно крачат аазите-българи, членове на общинския съвет. Това шествие спира цялото движение на улицата, а всички, седнали пред дюкяните си – турци и българи, стават, за да поздравят „господаря на Казанлък“⁷⁶².

Също така показно е отиването в конака на хаджи Тило от Тетевен. Въпреки че правителствената сграда се намира само на 100 – 200 крачки от къщата на чорбаджията, той потегля, възседнал кон. Двама чибукчии държат стремената на коня, а двама коняри вървят зад него. Когато хаджи Тило стига конака, не слиза от седлото, а чаушът му отваря портата. След това хаджията влиза в конашкия двор, а неговите придружители му помагат да стъпи на земята⁷⁶³.

Предаването на данъка от първенците на привилегированата област Мариово се извършва с голяма тържественост. В Прилеп пристигат на коне земският кмет и няколко други кметове, всички добре облечени и въоръжени, придружавани от двама земски сеймени в еничарски одежди⁷⁶⁴. Според преданието, османският управител трябва да ги посрещне пред портите на конака⁷⁶⁵. Тази традиция приключва през 1872 г., когато последният земски кмет Трайко Чаков е убит по заповед на прилепския каймакамин⁷⁶⁶.

⁷⁵⁷ Нейчев, А. Джелепи и бегликчии, с. 531.

⁷⁵⁸ Божерянова, В. Генерал Сава Савов, с. 11.

⁷⁵⁹ Попов, И. Из миналото на Одрин. София, 1919, с. 15; Найденович, С. Фигури на някои копривщенци емигранти, с. 431.

⁷⁶⁰ Константинов, Д. Жеравна, с. 154.

⁷⁶¹ Матковски, А. Гюрчин Кокалески, с. 146, 181.

⁷⁶² Георгиев, М. Стоенчо Груюолу, с. 86; Хаджийски, И. Оптимистична теория за нашия народ. София, 1966, с. 147.

⁷⁶³ Хаджийски, И. Неизвестно от него, неизвестно за него. София, 1989, с. 99.

⁷⁶⁴ Еничерев, Н. Възпоминания и бележки, с. 219; Трайчев, Г. Мариово. София, 1942, с. 11 – 12.

⁷⁶⁵ Талев, Д. Разкази и повести (1927 – 1960). София, 1962, с. 173.

⁷⁶⁶ Еничерев, Н. Възпоминания и бележки, с. 222 – 224.

Красивите, нагиздени с богато украсени юзди и такъми чорбаджийски коне като символ на богатство и престиж заемат важно място в тези церемонални процесии. Първенецът от Факия Маринчо Бинбелов-Страшния язди само арабски атове⁷⁶⁷. Генко Даскалов е собственик на „дорест ат“, „дето го нямало в цялото Турско царство“. Сприхав и буен като господаря си, конят не позволява друг да го възседне⁷⁶⁸. Копривщенските чорбаджии, ангажирани със събирането на беглика, пътуват на „разкошни атове, оседлани отлично“⁷⁶⁹. Най-яркият пример в това отношение е Петко Доганов, който се слави като притежател на скъпи жребци от редки породи. Неговият кон е нарисуван по натура на иконата на Св. Евстатий⁷⁷⁰. Собственик на скъпи коне е и Салчо Чомаков⁷⁷¹. Тетевенският чорбаджия Петко Милев-Страшния също е известен със своите „буйни хранени коне“⁷⁷². Стоян Груюглу се гордее с двата си великолепно бели коня⁷⁷³. Изкусен ездач, Цеко чорбаджи от Лом обикаля вечер града на бял арабски жребец и го разиграва, когато мине през чаршията и покрай турските кафенета⁷⁷⁴. Брациговският чорбаджия Кьосе Илия язди „охранен силен кон“, с който само за час стига от родното си село до гр. Татар Пазарджик⁷⁷⁵. Друг чорбаджия от Брацигово – Ангел Петлешков, обикаля на „породист, хубав, със светъл косъм кон“⁷⁷⁶. Алекси Нейчев е добър ездач, а в чифлика си отглежда големи конски табуни⁷⁷⁷. Мияшките предводители винаги яздят красиви и гледани коне⁷⁷⁸. Това е отличителна характеристика и на мариовските земски кметове⁷⁷⁹.

Облекло. Чорбаджиите носят богати одежди от скъпи платове и кожи, които отговарят на техния висок социален статус. По време на Руско-турската война (1828 – 1829) българските първенци в Одрин са облечени в „самурени кюркове и чофени [чохени] шалвари“⁷⁸⁰. През 1873 г. облеклото на одринските чорбаджии все така впечатлява с богатството си – според описанието на Иван Попов „чорбаджиите хаджи Ганчо, хаджи Стою, Георги Карамихалев, Керековци, Шушоловци с дълги самурени кюркове и атлазени пояси тежко-тежко пристъпяха зад духовенството като истински български боляри“⁷⁸¹. Сопотските чорбаджии вдъхват уважение със своите „големи сукнени кожуси и алени фесове“⁷⁸². Чорбаджиите в гр. Пещера носят черни чохени салтамарки, кожуси, подплатени с лисичи и други скъпи кожи, и копринени антерии на жълти и черни резки. Най-влиятелните и силни християнски първенци на града ходят със скъпи чохени горни дрехи, дълги до петите, и високи черни калпаци, също от чоха⁷⁸³.

Лука Ослеков прави подробно описание на облеклото на копривщенските чорбаджии: „Богатият чорбаджия носи дънест потури или шалвари, скроени от доброкачествена и лъскава черна чоха и ушити често с копринени гайтани. Над ризата той е обличал къса

⁷⁶⁷ Нейков, Б. Факийско предание, с. 46.

⁷⁶⁸ НБКМ-БИА, ф. 129, а. е. 166, л. 188.

⁷⁶⁹ Ослеков, Л. Копривщица, с. 491.

⁷⁷⁰ Нейчев, А. Желепи и бегликчи, с. 533.

⁷⁷¹ Еничерев, Н. Възпоминания и бележки, с. 24.

⁷⁷² Стойчев, Д. Тетевен, с. 102.

⁷⁷³ Георгиев, М. Стоенчо Груюолу, с. 91.

⁷⁷⁴ Маринов, Д. Избрани съчинения III, с. 106, 410.

⁷⁷⁵ Крънзов, Г. Васил Петлешков. Опит да се разкаже за него и неговото време. София, 1969, с. 46.

⁷⁷⁶ Пак там, с. 84.

⁷⁷⁷ Нейчев, Т. Карнобат в миналото, с. 51, 54 – 58.

⁷⁷⁸ Трайчев, Г. Книга за мияците, с. 44; Матковски, А. Гурчин Кокалески, с. 100.

⁷⁷⁹ Радовановић, В. Народна ношња у Маријову. // Гласник Скопског научног друштва, 1936, № 15 – 16, с. 188.

⁷⁸⁰ Греков, М. Как ние освобождавахме България (1). Съставителство и бележки С. Йонкова и ст. н. с. Х. Йонков. София, 1990, с. 174.

⁷⁸¹ Попов, И. Из миналото на Одрин, с. 19.

⁷⁸² Вазов, И. Коледен дар. Разкази. София, 1997, с. 71.

⁷⁸³ Попов, И. Пещера до Освобождението, с. 78.

до под кръста антерия от копринена аладжа с маслинен цвят и шарки. Отпред и на ръкавите тя се закопчава с множество яйцевидни петелки (дюймета), изплетени от копринени конци. Върху нея и потурите или шалварите се опасвал през кръста дълъг тараболус (триполитански) пояс със сивобял цвят, попръскан с черни капки (петна). Въз антерията се обличала къса до кръста салтамарка с гайтани по яката, полите и ръкавите, па и с копчета на последните. Ако е била предназначена за лятно време, хастарът ѝ е бил тънка червена чоха, прикрепена към полите с тънки битмета. Ако тази салтамарка е била за зиме, подплащана е била с кожи, които по яката и отпред са били от добро качество – самур, бялка и пр. Зимно време е обличан дълъг до под коленете кюрк, ушит от чоха и с широка яка. Вътрешната му подплата са били кожи от средно качество, а по яката и пешовете – от скъпи кожи, които у младите са били и от лисица. Краката са били обути лете само в бели чорапи, върху които са обувани плитки обуца, наричани тогава „кондури“ или „постали“⁷⁸⁴. Важно допълнение към облеклото са „часовници във форма на захлупци, дългите сребърни къстечи на които са праметнати през шията“⁷⁸⁵.

Тук е необходимо да цитираме мнението на Андрей Протич (1875 – 1959): „Чисто външно копривщенци заеха от турците табиятите им, бабаитлъка им, сърмените им дрехи. И нигде у нас – освен в Пловдив и то пак от копривщенци – мъжката чорбаджийска мода не стигна до една такава изисканост в сукна, кожи, коприна, сърма, коне и оръжия, както в Копривщица“⁷⁸⁶.

Съхранени са ценни сведения за облеклото на конкретни чорбаджии, прочути със своето влияние и авторитет. Много от тях по одеждите си наподобяват турските бейове. Странджанският големец Никола Узуна, който със султански берат е поставен за баш чорбаджия, има право да облича шарени дрехи и да обува жълти или червени папуци⁷⁸⁷. Самоковският чорбаджия Косто, потомък на стар и знатен род, притежава потвърдени със султански ферман наследствени привилегии, сред които е правото да носи зелена чалма, зелен кюрк и жълти калеври⁷⁸⁸. Одеждите на могъщия миячки предводител Гюрчин Кокалевски, „ферманлия“ и „княз“, се състоят от зелена долама, свилена пояс и сърмен елек⁷⁸⁹. Некоронованият властелин на Знеполието чорбаджи Пею Степанов е имал привилегията „да се облича в скъпа пелерина, обшита с гайтани, и да носи чизми“⁷⁹⁰. Тревненският чорбаджия хаджи Кънчо Хаджихристов е облечен с червени шалвари, жълти чехли, широко джубе и висок делибашийски калпак със зелено сукно отгоре⁷⁹¹. Когато отива на църква, чорбаджията хаджи Йордан Кисъов „намяташе един сукнен капот (биниш), на пояса му затъкнати чифт сребърни пищови, а на краката му черни мешинени терлици с жълти чехли“⁷⁹². Нишкият първенец Милое Йованович се облича „по турски, много богато“⁷⁹³. Плевенският чорбаджия Гечо Хаджиславов ходи в „най-скъпо облекло“, допълнено от дълъг седефен чибук в ръката му⁷⁹⁴. Димитраки бей от Тулча носи самурен кожух и държи чибук или броеница⁷⁹⁵. Едър на ръст, представителен, Патъо чорбаджи е облечен в дълъг сукнен кожух, подплатен с лисичи кожи⁷⁹⁶.

⁷⁸⁴ Ослеков, Л. Копривщица, с. 490 – 491.

⁷⁸⁵ Пак там, с. 468.

⁷⁸⁶ Протич, А. Къщата на копривщенци, с. 354.

⁷⁸⁷ Нейков, Б. Факийско предание, с. 67.

⁷⁸⁸ Захариев, В. Захарий Христович Зограф. Художник-възрожденец (1810 – 1853). София, 1957, с. 16, бел. 4.

⁷⁸⁹ Матковски, А. Гюрчин Кокалески, с. 116.

⁷⁹⁰ Сборник „Трънски край“, с. 198.

⁷⁹¹ Тодоров, Н. Овчарската аристокрация, с. 220.

⁷⁹² Автобиография от Юрдан Ненов, с. 126.

⁷⁹³ Борђевић, Т. Белешка, с. 7.

⁷⁹⁴ Цонев, З. Чорбаджии, с. 85.

⁷⁹⁵ Северна Добруджа, с. 36.

⁷⁹⁶ Патев, Н. Из миналото на Тетевенско и Ботевградско, с. 122.

Забележително е облеклото на врачанския първенец Димитраки Хаджитошев. Той носи дрехи, извезани със сърма и златни гайтани, алени чохени шалвари, свilen пояс, дълга зелена (понякога бяла) свилена антерия, алени чохени джамадан със златни петлици, черни или алени ботуши, шапка от бяло сукно, обшита със злато и увита със свилена чалма. През зимата облича джубе от зелено сукно, подплатено с най-скъпи самурени кожи⁷⁹⁷. Внукът на Димитраки – Никола Тодоракиев Димитров, описва сред вещите, останали от дядо му: „шапката (бел калпак, около който е навивал хубава копринена кърпа), две ентерии долни, една горна чохена дреха, едно прекрасно фермене от зелен плюш, шито с много злато и рядко засега да се намери подобно...“⁷⁹⁸

Близкият приятел на Димитраки – Цеко чорбаджи от Лом, също ходи облечен в скъпи турски одежди или такива, сходни с тези на влашките боляри, а на главата си слага чалма или самурен калпак с алено сукнено дъно⁷⁹⁹.

Ктиторските портрети дават важна информация за основните елементи от облеклото на българските първенци през XVIII – XIX в.: 1) подплатено с кожи джубе; 2) антерия или кафтан, препасани с пояс; 3) широки дънесте шалвари или потури; 4) калпак или чалма⁸⁰⁰. От тези изображения личи, че някои от дрехите са в зелен цвят (при хаджи Василий от Ловеч, хаджи Михаил от Тетевен, Тодор Доганов от Копривщица и т.н.), който присъства и в облеклото на Димитраки Хаджитошев, хаджи Косто, Гюрчин Кокалевски и др. Одеждите в зелен цвят, позволен само за „правоверните“, свидетелстват за привилегиите, общественото положение и авторитета на тези люде.

Данни за облеклото на богатите българи предоставят и два малко известни портрета от първата половина на XIX в. Софиянецът Георги Николов-Пазарбашията, който води кореспонденция с Димитраки Хаджитошев по търговски и други дела⁸⁰¹, е изобразен с висока черна шапка и зеленокафява шуба, обточена по краищата с кожи, под която се вижда пъстра раирана риза. Търговецът Георги Исаев е нарисуван със сходно облекло, но за разлика от Пазарбашията на врата си има изискано завързано шалче⁸⁰².

С настъпващото влияние на европейската мода, някои чорбаджии и особено синовете им, част от които са получили образование в западни университети, започват да обличат костюми „алафранга“. Високите шапки и калпаците са заменени с фесове⁸⁰³. Но доста от старите български първенци са консервативни и не се разделят с традиционното си богато облекло⁸⁰⁴.

Мнозина представители на чорбаджийското съсловие носят с гордост подарените им от султана ордени, саби, униформи и кюркове – официални знаци за тяхното привилегировано положение⁸⁰⁵. Хелмут фон Молтке (1800 – 1891), който придружава султан Махмуд II при пътуването му през 1837 г., описва церемониалното даряване от османския владетел на такива почетни одежди: „След това стана тържественото обличане на 60 първенци (мохамедани и християни) от Шумен; султанът седнал под великолепен балдахин на миндер, а големците му застанали от двете страни.

⁷⁹⁷ Маринов, Д. Димитраки Хаджи Тошов, с. 434.

⁷⁹⁸ Семеен архив на Хаджитошеви II, с. 464.

⁷⁹⁹ Маринов, Д. Избрани произведения III, с. 106, 410.

⁸⁰⁰ Василиев, А. Ктиторски портрети, с. 106 – 241; Наследникова, В. История на българския костюм. София, 1969, с. 66 – 72, 79 – 89.

⁸⁰¹ Семеен архив на Хаджитошеви I, с. 202 – 204, 211 – 212, 215 – 218, 222, 235 – 236, 250 – 251 и т.н.

⁸⁰² Иванова, Б. Музеоложки проблеми на възрожденския кавалетен портрет (Опит за атрибуция на два възрожденски кавалетни портрета). // Поселищни проучвания, 1995, № 1, с. 61 – 76.

⁸⁰³ Вж. напр. редица фотографии на чорбаджии, техни синове и роднини, публикувани в: Йонков, Х. Васил Левски и неговите другари (1837 – 1873). София, 1966; Йонков, Х. Йонкова, С. Васил Левски и българската национална революция. София, 1987.

⁸⁰⁴ Например Илия Видинлиев до смъртта си не слага друга шапка освен своя калпак (Динова-Русева, В. Христо Цокев. София, 1973, с. 77, ил. 7). Вж. също фотографията на хаджи Иван Хадживълков от Хаджиоглу Пазарджик (Димитров, С. Жечев, Н. Тонев, В. История на Добруджа 3, с. 227).

⁸⁰⁵ Хаджийски, И. Оптимистична теория, с. 143.

Церемониалмайсторът ги снабдяваше с широки сюртуци, различно боядисани. Щастливецът целуваше дрехата, допираше си ръката до земята, гърдите и челото, след което се връщаше, винаги с лице срещу падишаха; оттегляне, което се свършваше отчасти не без препъване⁸⁰⁶. По време на своето пътуване Махмуд II обдарява по подобен начин мюсюлмански и християнски първенци от Търново. Търновският митрополит Иларион Критски (1821 – 1827, 1830 – 1838) прави описание на събитието: „На втория ден се избраха тези, които щяха да се облекат с царските дрехи; те получиха заповед да излязат във от града на едно място, което бе нарочно приготвено за султана. Там чакахме. Около 9 часа излезе султанът, качи се на балкона и гледаше всички ни. След това царските чиновници започнаха да обличат отбраните турци начело с управителя на града. Подир това бях поканен аз, а след мен – първенците“⁸⁰⁷. При посещението си в Търново през 1846 г. султан Абдул Меджид I (1839 – 1861) отново отличава с почетни облекла редица български големци⁸⁰⁸. Пашите също дават на някои чорбаджии (Стойко Попович, Йордан Кисъв и др.) специални биниши (капотии) като знаци за служебното им положение.

Издължените, разширяващи се нагоре шапки на българските първенци са белег за висок ранг. Вече бяха дадени примери със Сливен, Трявна и Велес, но има и други. Големи Стоян Чалъков носи висока шапка от тъмносиньо кадифе, наречена „шубара“⁸⁰⁹. Най-силните и влиятелни чорбаджии от Пещера имат чохени черни калпаци, които изглеждат като попските килимъвки, но са по-високи. От памука, с който е напълнена шапката на пещерския големец Анастас чорбаджи, една от снахите му прави възглавничка на децата си⁸¹⁰. Преди да сложат фесове, „старите“ чорбаджии на Пирот също са носили високи цилиндрични шапки от кожа и чоха, подобни на килимъвки⁸¹¹. И личните християни в Плевен са се откроявали със своите „шубари“ (впоследствие заменени с фесове)⁸¹². Такива шапки се виждат на портретите на двама ктитори от Зографския манастир⁸¹³, Георги Николов-Пазарбашията⁸¹⁴, Георги Исаев⁸¹⁵, Филип Сакелариевич (неизв. – 1814)⁸¹⁶ и други български големци. Христо Пулеков пише, че и „началниците“ на Копривщица са се отличавали от останалите жители с особените си шапки⁸¹⁷.

Жълтите чехли, позволени само за мюсюлманите, са носени от много представители на българския елит, получили привилегии от Високата порта: Йордан Кисъв, хаджи Кънчо Хаджихристов, чорбаджи Косто, Никола Узуна и т.н.

Ботушите на някои чорбаджии и първенци също са знак за висок социален статус. Маринчо Бинбелов-Страшния от Факия „винаги носел тесни европейски ботуши“⁸¹⁸. Земският кмет и другите кметове на Мариово, идващи в Прилеп, са обути в „чизми“⁸¹⁹. Черните или алени ботуши са важна част от облеклото на Димитраки Хаджитошев⁸²⁰.

⁸⁰⁶ Стоянов, К. България и българите в писмата на Молтке. // Известия на Историческото дружество в София, 1924, № 6, с. 187 – 188.

⁸⁰⁷ Чилев, П. Старата кондика, с. 156 – 157.

⁸⁰⁸ Атанасова, С. Свидетелства за посещението, с. 156 – 158.

⁸⁰⁹ Гаврилова, Р. Колелото на живота, с. 137.

⁸¹⁰ Попов, И. Пещера до Освобождението, с. 78.

⁸¹¹ Николић, В. Стари Пирот, с. 34.

⁸¹² Трифонов, Ю. История на града Плевен до Освободителната война. София, 1933, с. 135.

⁸¹³ Василиев, А. Ктиторски портрети, с. 234 – 235.

⁸¹⁴ История на България 5, с. 284; Иванова, Б. Музеоложки проблеми, с. 66, 75.

⁸¹⁵ Иванова, Б. Музеоложки проблеми, с. 69 – 70, 76.

⁸¹⁶ Велев, С. Златна книга I, с. 474.

⁸¹⁷ Пулеков, Х. Копривщица, с. 12.

⁸¹⁸ Нейков, Б. Факийско предание, с. 46.

⁸¹⁹ Еничерев, Н. Възпоминания и бележки, с. 219.

⁸²⁰ Маринов, Д. Димитраки Хаджи Тошов, с. 434.

Трънският чорбаджия Пею Степанов също носи „чизми“⁸²¹. Чорбаджи Атанас Георгиев-Хадърчалията (1805 – 1865) е обуval „турски чизми до под коленете“⁸²². Ктиторът на Хилендарския манастир чорбаджи Геро от Копривщица е изобразен в параклиса „Св. Сава“ с жълти ботуши⁸²³.

В романа си „Нечиста кръв“ (1910 г.) сръбският писател Борисав Станкович (1876 – 1927), родом от Враня, описва силата на хаджи Трифун, за чийто литературен образ са използвани като прототипи могъщите врански чорбаджии. Основен детайл в неговото одяние представляват „тежките здрави чизми до коленете“⁸²⁴.

Пръстени. Те са най-разпространеното мъжко украшение на чорбаджиите и първенците. Фамилният златен пръстен-печат на Чалъкови се предава от бащата на най-големия син⁸²⁵. Като наследство от Стоян Груюглу след неговата смърт остава златен пръстен⁸²⁶. Изящен пръстен, украсен с бисери, се вижда на малкия пръст на дясната ръка на портретувания Георги Николов-Пазарбашията⁸²⁷. Във Варненския археологически музей се съхраняват много пръстени-печати (XVII – началото на XIX в.) от сребро или ахат с фигури на паун, орел и други знаци. Върху тях на български или гръцки език са гравирани имената на техните притежатели: „Стоян [син на] Стойчо, раб Христов“, „Янчо [син на] Драгни“, „Хаджи Николица [син на] Кичо“, „Борил [син на] Ратко 1744“, „Станю Тодюв 1786“, „Захария 1805“ и др.⁸²⁸ През XIX в. голям брой първенци от Самоков, Татар-Пазарджик, Пловдив, Търново, Габрово и т.н. имат златни и сребърни пръстени-печати с изображения на двуглави орли, лъвове, корони, хералдични щитове и други символи, наподобяващи хералдиката на средновековните български царе и на европейската аристокрация⁸²⁹.

Оръжие. Много от чорбаджиите ходят добре въоръжени – не само за защита, но и като демонстрация на сила. Между тях има отлични стрелци и същевременно смели и непреклонни люде, които не се колебаят да използват оръжието си, ако се налага. Неведнъж то ги спасява, неведнъж опазва живота и на други хора.

Често българските първенци носят не просто оръжия, а произведения на изкуството – изящно изработени и богато украсени, те допълват скъпите им одежди. Сабите, подарени им от султана, се отличават с драгоценната си украса⁸³⁰. В силияха на Димитраки Хаджитошев са затъкнати покрити със злато пищови, а отстрани виси малка кама с позлатена дръжка⁸³¹. Имал е и „сребърна паласка, в която е поставял патрони, и една барутница много хубава“⁸³². От пояса на хаджи Йордан Кисъов стърчат чифт сребърни пищови⁸³³. Хаджи Тома Хаджимихайлов от Враня, също „тежък“ чорбаджия, не се разделя със своя голям ятаган с дръжка от слонова кост, украсена със скъпоценни камъни, върху който името му е написано със златни букви⁸³⁴. Земските кметове на областта Мариово, където е развит истински „култ“ към оръжието и юначеството, са

⁸²¹ Сборник „Трънски край“, с. 198.

⁸²² Ников, П. Българското Възраждане във Варна и Варненско. Митрополит Йоаким и неговата кореспонденция. София, 1934, с. 44.

⁸²³ Василиев, А. Ктиторски портрети, с. 238.

⁸²⁴ Станковић, Б. Нечиста крв. Београд, 2009, с. 2.

⁸²⁵ <http://www.chalukovahouse.bg>

⁸²⁶ Георгиев, М. Стоенчо Груюолу, с. 97.

⁸²⁷ История на България 5, с. 284; Иванова, Б. Музеоложки проблеми, с. 66.

⁸²⁸ Кузев, А. Пръстени-печати от Късното средновековие във Варненския музей. // ИВАД, 1961, № 12, с. 81 – 89.

⁸²⁹ Вж. общо Рошковска, А. Българска възрожденска глиптика. София, 1993.

⁸³⁰ Константинов, Д. Жеравна, с. 157; Грънчаров, М. Чорбаджийството и българското общество, с. 166; Семеен архив на Хаджитошеви II, с. 225.

⁸³¹ Маринов, Д. Димитраки Хаджи Тошов, с. 434.

⁸³² Семеен архив на Хаджитошеви II, с. 464.

⁸³³ Автобиография на Юрдан Ненов, с. 126.

⁸³⁴ Đorđević, D. Stare vranjske porodice, s. 9.

въоръжени със сабя, кама, „жълто-медни“ пищови в скъпоценни кобури и паласка за барут и куршуми, обсипана със злато и сребро⁸³⁵.

Когато обикаля Лом на арабския си жребец, Цеко чорбаджи носи различни оръжия. Сред тях е копие („джирит“), обковано със злато и сребро. Той отлично владее неговото мятане – може да прониже птица, кацнала на дърво. При разходките си из града чорбаджията демонстрира умение и юначество, като забива копието си в някое дърво или в кепенците на дюкяните⁸³⁶. Това е и предупреждение: по-добре да не си ми враг!

Брациговският чорбаджия Кьосе Илия също ходи с „маждрак“ (метално копие), с който се явява дори пред бейовете Каванозоглу, могъщите феодални владетели на Татарпазарджишката каза. Запазено е легендарното сведение, че Кьосе Илия е влизал в църквата с кон и е забожда нафората на маждрака си⁸³⁷.

Гюрчин Кокалевски е въоръжен с пушка, ятаган и сребърни пищови⁸³⁸. Историята на едно от оръжията му е твърде любопитна. В традициите на средновековното рицарство той влиза в двубой с опасния разбойник Алиа, убива го и до края на живота си носи като трофей ятагана на победения враг, наричан от лазарополци „Гюрчинова сабя“⁸³⁹.

Копривщенските чорбаджии-бегликчии като Чалъкови, Доганови, Каравелови, Каблешкови и др. са превъзходно въоръжени и готови за всякакви опасности. Лука Ослеков посочва, че такъв първенец „при пътуване около кръста връз пояса се препасвал с кожен силах, в който са набучени два пищова, голям ятаган с бяла или черна костена дръжка с уши, чибук и арбия, а от лявата страна е повесен рог за барут и сачми или металическа барутница“⁸⁴⁰. Заради доброто въоръжение, строгата дисциплина и храбростта, населението от Западна България е наричало „българска войска“ отряда на Петко Доганов от няколкостотин бирници, броячи и пазачи, с които е събирал беглика на обширна територия в европейската част на Османската империя⁸⁴¹. Буйният копривщенец заповядва на своя кехая да прекарва пред него добитъка и застрелва с пищова си кравата или телето, които са изцапани⁸⁴². Любен Каравелов пише, че дядо Либен (до голяма степен негов прототип е същият чорбаджи Петко, вуйчо на писателя⁸⁴³) държи в дома си различни пушки, пищови, саби, ножове, кобури, паласки и т.н.⁸⁴⁴

Тревненският чорбаджия Генко Даскалов се прославя с точната си стрелба и с организирането на борбата срещу кърджалиите. В къщата му има цял арсенал от оръжия – „липсвало му само топ“. През 1798 г. кърджалийска орда нахлува в Трявна, въпреки съпротивата на българите, и се отдава на сеч и грабежи. Чорбаджията отдалече забелязва, че няколко разбойници на светлината на свещ тършуват из голямата стая на къщата му. Когато един от тях поднася свещта към сандъка с неговите ценности и разглежда какво има вътре, Генко го поваля с един изстрел на пушката си. Свещта угасва. Все пак това е само едно малко удовлетворение за чорбаджийската чест на фона на загубените стоки и скъпи предмети. Генко действа бързо и решително – събира много тревненци, устройва засада на натоварените с плячка кърджалии и улучва

⁸³⁵ Радовановић, В. Народна ношња, с. 188.

⁸³⁶ Маринов, Д. Избрани произведения III, с. 106. 410.

⁸³⁷ Крънзов, Г. Васил Петлешков, с. 46.

⁸³⁸ Матковски, А. Гюрчин Кокалески, с. 116.

⁸³⁹ Пак там, с. 142 – 145.

⁸⁴⁰ Ослеков, Л. Копривщица, с. 491.

⁸⁴¹ Кесяков, Х. Вълко и Стоян Тодорови Чалъкови, с. 25 – 26; Стоянов, М. Чалъковци, с. 315; Арнаулов, М. Любен Каравелов, с. 22.

⁸⁴² Нейчев, А. Джелепи и бегликчии, с. 531.

⁸⁴³ Велчев, В. Към творческата история на Каравеловата повест „Българе от старо време“. // Родина, 1941, № 4, с. 52 – 55.

⁸⁴⁴ Каравелов, Л. Събрани съчинения I, с. 127.

предводителя им с изпитаното си шишане⁸⁴⁵.

Хаджи Христо Рачков носи хубаво оръжие и е известен като добър стрелец. С помощта на съвсем малко хора, той успява да отблъсне няколко кърджалийски нападения над Габрово. Впечатлен от неговата храброст, силният габровски чорбаджия Драган му дава единствената си дъщеря за жена⁸⁴⁶.

Алекси Нейчев също умело си служи с пушка, пищови и ятаган. Благодарение на това неведнъж се спасява от разбойници⁸⁴⁷. Поведението му респектира мюсюлманите в Карнобат и те си говорят: „Не закачайте Алекси чорбаджи. Той е юнак човек“⁸⁴⁸. Когато башибозуци нападат българите в града на 1 януари 1878 г., чорбаджията погубва осем нападатели и ранява тежко четирима, преди да бъде убит⁸⁴⁹.

Йончо Тончев от Лом държи в дома си различни оръжия (пищови, пушки, саби, ножове, силиах, чанти, пълни с барут и куршуми) и спи с револвер под възглавницата. По търговските си дела винаги пътува въоръжен⁸⁵⁰.

Разбойници обграждат къщата на Александър Шишманов в Свищов, но той цяла нощ се защитава с купената си във Виена пушка и не ги допуска да проникнат в дома му⁸⁵¹.

Петко Милев-Страшния има „разкошно оръжие“. Неговата слава на отличен стрелец и фехтовач му печели известното прозвище⁸⁵².

Влиятелният хаджи Стефан Хаджимладенов-Бегликчията от Крива Паланка също ходи добре въоръжен⁸⁵³.

Празненства и развлечения. Чорбаджийското веселие отново е изява на богатство, охолство, социален престиж. Чорбаджията заема централно място на трапезата, разпорежда се с подчертана важност и достолепие, когато говори всички останали мълчат, а изобилните гощавки понякога се проточват с дни. Висока чест е, ако на неговото празненство дойдат като гости знатни мюсюлмани.

Голям салтанат се демонстрира на сватбените пиршества. Когато Димитраки Хаджитошев се жени през 1812 г., са поканени много бейове, аги и субашии, които поднасят различни дарове – главно овни, кафе и ориз⁸⁵⁴. За сватбата на един чорбаджийски син от Габрово през 1819 г. идват осем търновски бейове, на които са раздадени подаръци за 500 гроша⁸⁵⁵. Изключително пищна е сватбата на сина на Стоян Груюглу. Всички българи от Казанлъшката област са поканени. Огромно множество се стича отвсякъде, а в двора на чорбаджийската къща се трупат подаръци: над 700 овни, 17 бивола, 30 коня и кобили и т.н. Две недели продължава „баснословното угощение“ в местността Кайнарджа. В града пристига и група акробати, която да забавлява гостите. Един съвременник си спомня, че „всичко се радваше на тия тържества и тържествуваше, че се жени синът на българин, защитник на техните интереси“⁸⁵⁶.

След като пристигнат в Търново, инак спестовните еленски чорбаджии правят богати пиршества и канят на тях местните мюсюлмански и християнски големци⁸⁵⁷. Петко Доганов от Копривщица е щедър до разточителност. В Стара планина, над с. Лъджене, Пирдопско, той устройва гощавки на видни турци, които продължават по три-четири

⁸⁴⁵ НБКМ-БИА, ф. 129, а. е. 166, л. 195 – 199; Даскалов, Б. Кърджалии (даалии) в Трявна. Трявна, 1938, с. 9 – 20.

⁸⁴⁶ Цончев, П. Из стопанското минало, с. 596.

⁸⁴⁷ Нейчев, Т. Карнобат в миналото, с. 47 – 58.

⁸⁴⁸ Пак там с. 47.

⁸⁴⁹ Пак там, с. 71 – 74.

⁸⁵⁰ Йончев, Т. Принос към историята, с. 60.

⁸⁵¹ Николов-Зиков, П. Домът на Шишман, с. 500.

⁸⁵² Стойчев, Д. Тетевен, с. 102.

⁸⁵³ Иванов, Й. Северна Македония. Исторически издирвания. София, 1906, с. 93.

⁸⁵⁴ Семейен архив на Хаджитошеви I, с. 553 – 554.

⁸⁵⁵ Цончев, П. Из общественото и културното минало, с. 531.

⁸⁵⁶ Георгиев, М. Стоенчо Груюолу, с. 95.

⁸⁵⁷ Попгеоргиев, Й. Град Елена, с. 80 – 81.

дена⁸⁵⁸. Когато Патъо чорбаджи гостува на Петко Милев-Страшния, всеки ден има веселби с много гости, с „тетевенски кеманета и кларнета“⁸⁵⁹. Митрополит Иларион Ловчански (1852 – 1872) неведнъж отсяда в дома на Патъо във Видраре – двамата се наслаждават на разкошна вечеря, придружена от много вино и ракия, както и от „пиперливи“ приказки⁸⁶⁰. Копривщенските чорбаджии обичат да си гостуват. Унесени в „сладък мухабет“, те пушат чибуци, пият кафе и вино, хапват мезета. Основни теми на разговора са пътуванията им, срещите с османски сановници, спечелените пари и не на последно място – плановите за бъдещи доходоносни начинания⁸⁶¹.

Богатите българи и турци в Лом се събират на общи „теферичи“ с кючекени и много алкохол, които често продължават цяла нощ. Йончо Тончев организира такива гуляи в дома си и кани на тях своите приятели бейове и чорбаджии. Неговият син Тодор Йончев подчертава, че подобни „теферичи“ не са били рядкост в българските градове през Възраждането⁸⁶².

Някои първенци си устройват забавления и без присъствието на други изтъкнати гости – само за да си „направят кефа“ и да дадат изява на чорбаджийско големство и благополучие. Например имотният Димо чорбаджи, който управлява дервентджийското село Риш, обича вечер да седи на „теферич“ на чардака на къщата си, цигани да му свирят, а той да си пие виното⁸⁶³.

Високите дувари отделят заможните стопани от прашната, нечиста улица и ги изолират в тяхно уединено райско кътче за отмора и прохлада в летните горещини. Когато външни хора минат през портата, сякаш влизат в друг свят: просторен двор с чешма, с градина от плодни дървета, лозници, чимшири, рози и редки цветя, с пътека, настлана с калдъръм или плочи⁸⁶⁴. Руският военен лекар Владимир Дал, отседнал в Сливен през Руско-турската война от 1828 – 1829 г., е силно впечатлен от дворовете на къщите, потънали в „зеленина, лозя, разкошни цветя“, разхлаждани от „чиста, прозрачна, студена вода“. „Аз неволно пожелах да живея и умра там“, споделя Дал⁸⁶⁵. Затова през лятото българските първенци често канят гостите си в градината⁸⁶⁶.

Ловът е едно от най-характерните развлечения на аристокрацията. Чорбаджиите не правят изключение. Копривщенските бегликчии често се отдават на ловни приключения из Балкана⁸⁶⁷. Това не е обикновено ловуване, а цяла церемония, съобразена с аристократичния им начин на живот. В тази връзка Любен Каравелов пише, че дядо Либен ходи на лов като на военен поход и е придружаван от внушителна свита, наброяваща близо 50 души⁸⁶⁸. Генко Даскалов от Трявна отделя много време на ловните си увлечения⁸⁶⁹. Алекси Нейчев от Карнобат ловува в компанията на видни българи и знатни мюсюлмани⁸⁷⁰.

Друго забавление на някои влиятелни чорбаджии (Генко Даскалов⁸⁷¹, Стоил Бойоглу⁸⁷², Стойко Попович⁸⁷³) е играта на „джирит“ (турнирна схватка на коне с

⁸⁵⁸ Нейчев, А. Джелпи и бегликчии, с. 531.

⁸⁵⁹ Патев, Н. Из миналото на Тетевенско и Ботевградско, с. 110.

⁸⁶⁰ Пак там, с. 54.

⁸⁶¹ Ослеков, Л. Копривщица, с. 468 – 469.

⁸⁶² Йончев, Т. Принос към историята, с. 48 – 49.

⁸⁶³ Блъсков, И. Историята на селото Риш (Чалъ-Кавак). Шумен, 1895, с. 10.

⁸⁶⁴ За дворовете на възрожденските къщи вж. Гаврилова, Р. Колелото на живота, с. 56 – 60.

⁸⁶⁵ Табаков, С. Опит за история на град Сливен I, с. 400 – 401.

⁸⁶⁶ Каракостов, С. Левски в спомените на съвременниците си. София, 1987, с. 186 – 187.

⁸⁶⁷ Стоянов, М. Чалъкови, с. 316.

⁸⁶⁸ Каравелов, Л. Събрани съчинения I, с. 123.

⁸⁶⁹ НБКМ-БИА, ф. 129, а. е. 166, л. 187.

⁸⁷⁰ Нейчев, Т. Карнобат в миналото, с. 47 – 48.

⁸⁷¹ Даскалов, Х. Спомени, с. 469.

⁸⁷² Воалри, П. Александър Екзарх, с. 56, 65, 310.

⁸⁷³ Раковски, К. Страница из Българското възраждане. // Мисъл. Литературен сборник. Кн. I. София, 1910,

използване на дървено копие), в която участват заедно с турски благородници. Когато аянинът на Осман Пазар посещава Котел, играе на „джирит“ със Стойко Попович⁸⁷⁴. Чорбаджи Генко е толкова опитен в тази игра, че побеждава в приятелски двубой османския управител на Търново⁸⁷⁵.

Отряди. Много български първенци имат собствени въоръжени отряди, съставени почти изцяло от българи. В редица случаи те защитават не само чорбаджията, но и жителите на дадено селище или район от разбойнически нападения. Понякога служат на своя господар, за да изпълнява своите задължения към държавата. Понякога – за обикновено изнудване и натиск над населението. Могат да бъдат дадени примери за всяка от посочените възможности.

Божил Съботинов рекрутира въоръжени сили от Котел и околните села, с които отблъсква кърджалиите и участва в конфликта на местните османски първенци. В този случай той действа по подобие на аяните, които формират свои „лични войски“, за да гарантират властта си⁸⁷⁶.

Такова сходство можем да открием и при Генко Даскалов. Край кулата си в Иринеци той „поддържал своя собствена организирана чета, състояща се от смели и храбри момци, с която не само командувал и налагал волята си на цялата Тревненска нахия, но влиял и на Търново...“⁸⁷⁷ Този многоброен отряд, сформиран главно от ратаите на чорбаджията, разбива отделни кърджалийски шайки, включва се в османските междуособни борби и отмъщава на враговете на своя господар⁸⁷⁸. Отнетата от кърджалиите плячка е поделена между участниците в четата⁸⁷⁹. Неин предводител е Маньо Кършака⁸⁸⁰, а бъдещият прославен хайдушки войвода Бойчо Цеперански придобива там първоначалния си боен опит⁸⁸¹. Със своя отряд чорбаджи Генко се превръща в „незаобиколим фактор“ при кървавите разпри между търновските бейове.

Като „княз“ и „началник“ на Миячията, Гюрчин Кокалевски също организира въоръжени сили от българи, за да опазва областта от кърджалии и харамии. Неговите бойци успешно се сражават с разбойнически банди и осигуряват мира и реда в района⁸⁸².

Земският кмет на Мариово разполага с отряд сеймени (секбани), набиран от местните българи, който изпълнява полицейски функции и преследва разбойниците. Когато мариовският управник издаде присъда по даден спор, тя се привежда в изпълнение от сеймените⁸⁸³.

След като става баш кнез, Милое Йованович обикаля Нишкия вилает с дружина пандури, които му помагат да върши управленските и съдебните си задължения. С тяхна помощ той не допуска в продължение на месец нито един османски чиновник да посети тамошните български села⁸⁸⁴.

При събирането на беглика Петко Доганов предвожда отряди, наброяващи до няколкостотин българи, разделени на чети по 40 – 50 човека, които от своя страна се делят на групи от десетина души⁸⁸⁵. По сходен начин действа Големи Стоян Чалъков,

с. 147.

⁸⁷⁴ Пак там, с. 147.

⁸⁷⁵ НБКМ-БИА, ф. 129, а. е. 166, л. 189 – 190.

⁸⁷⁶ Тодоров, Н. Овчарската аристокрация, с. 218.

⁸⁷⁷ НБКМ-БИА, ф. 129, а. е. 166, л. 187 – 188; Даскалов, Х. Спомени, с. 469.

⁸⁷⁸ НБКМ-БИА, ф. 129, а. е. 166, л. 188; Даскалов, Х. Стари хайдушки типове, с. 156 – 157.

⁸⁷⁹ Ферманджиев, Н. Родолюбци, с. 31.

⁸⁸⁰ Даскалов, Х. Стари хайдушки типове, с. 157.

⁸⁸¹ Пак там, с. 156 – 157.

⁸⁸² Матковски, А. Гурчин Кокалески, с. 146.

⁸⁸³ Еничерев, Н. Възпоминания и бележки, с. 219; Трайчев, Г. Мариово, с. 10.

⁸⁸⁴ Милићевих, М. Краљевина Србија, с. 44.

⁸⁸⁵ Нейчев, А. Джелепи и бегликчи, с. 530.

който „водил със себе си цели полкове бегликчии, все българи, добре облечени и въоръжени, все на коне“⁸⁸⁶. Бегликчиите, командвани от тези български първенци, имат самочувствието на „царски хора“, носят най-добрите оръжия и често влизат в стълкновения из планините с бейове и пастири, укриващи стадата си⁸⁸⁷. В дейността на Чалъкови са ангажирани хиляди българи от Копривщица и други села, които служат като броячи, бирници, пазачи, кехаи, овчари и са сравнявани с „българска войска“. Създадена е стройна организация за тяхното събиране и разпращане по различни краища на Балканите⁸⁸⁸.

Копривщенският чорбаджия и бегликчия Лулчо Каблешков също държи в къщата си между шест и десет българи, наречени „панти“. Те са оприличавани на „гвардия“ на чорбаджията, защото са негови телохранители, сеизи и помощници при събирането на беглика⁸⁸⁹.

Еленските чорбаджии се опират на свои отряди, които ги пазят, налагат волята им над населението, вършат насилия и дори убиват някои непокорници⁸⁹⁰. Хаджи Иван Кисъв от Елена има на разположение десетина сеймени-българи, които стоят за охрана в едноетажна дървена постройка пред входа на къщата му⁸⁹¹.

Любопитни примери за чорбаджийска власт и големство. Еленските чорбаджии се отличават с горделивост и високомерие, не търпят и най-малка интимност от страна на „простолудието“. Хаджи Йордан Кисъв удря плесница на едно колибарче, което се е допряло до децата му в църквата⁸⁹². Друг твърде показателен случай е от 1877 г., когато в освободената Елена руски казак събаря феса от главата на отишъл до чешмата чорбаджия. Оскърбеният големец едва успява да се добере до дома си и да каже на своите близки: „Мене един казак да катурне феса!“. След това пада мъртъв от сърдечен удар⁸⁹³. Още един характерен пример за чорбаджийската самонадеяност: Йордан Бакалов (Йорданчо паша) заповядва да донесат голям жертвен камък от римския град Никюп и да го стоварят в двора на къщата му, за да стъпва на него, когато се качва на коня⁸⁹⁴.

Не по-малко сурови и горделиви, дори към челядта си, са панагюрските чорбаджии. При тях уважението към по-горния е издигнато на най-висока степен. Чорбаджията се храни сам, понякога в компанията на гостенин или на едно от малките деца в семейството. Жена му, снахите и дъщерите стоят прави, за да донесат каквото пожелае⁸⁹⁵. Само защото решава, че не му е поднесла кафето „прилично“ (т.е. без необходимото уважение), чорбаджия удря снахата си по главата с чибука⁸⁹⁶. Големец хвърля своя син от чардака, тъй като е пресякъл пътя на друг чорбаджия и не го е поздравил⁸⁹⁷.

Също така надменен и студен към най-близките си хора е Илия Видинлиев. Той се храни почти винаги сам. Единствено някое внуче му прави компания. В редките случаи когато вечеря със семейството си, всички сядат на пода около софрата на колене, само най-големият му син седи по турски, с кръстосани крака като баща си. Никой не смее да

⁸⁸⁶ Еничерев, Н. Възпоминания и бележки, с. 2 – 3.

⁸⁸⁷ Груев, Й. Моите спомени. Пловдив, 1906, с. 10; Стоянов, М. Чалъковци, с. 315.

⁸⁸⁸ Кесяков, Х. Вълко и Стоян Тодорови Чалъкови, с. 25 – 26.

⁸⁸⁹ Генчов, Г. Спомени за Тодор Лулчов Каблешков. // Юбилеен сборник по миналото на Копривщица (20 април 1876 год. – 20 април 1926 год.). София, 1926, с. 65.

⁸⁹⁰ Грънчаров, Ю. Произход и епоха, с. 39 – 42.

⁸⁹¹ Попгеоргиев, Й. Град Елена, с. 79.

⁸⁹² Автобиография на Юрдан Ненов, с. 126.

⁸⁹³ Протич, А. Еленските чорбаджии, с. 204.

⁸⁹⁴ Пак там, с. 206.

⁸⁹⁵ Карапетров, П. Материали за описание, с. 57.

⁸⁹⁶ Пак там, с. 58.

⁸⁹⁷ Пак там, с. 57 – 58.

говори, ако не е попитан от дядо Илия⁸⁹⁸.

За копривщенските първенци се разказват истории, които звучат като легенда, но ако се познава характерът им, те изглеждат напълно възможни. Тук ще споменем само два случая. Петко Доганов преди смъртта си оставя пенсия на своя породист кон и забранява на друг да го язди⁸⁹⁹, а Големи Стоян Чалъков поръчва да отлеят ръка от злато и да я пришият на дрехата му там, където султан Махмуд II го е потупал по гърба⁹⁰⁰.

Куриозен случай разкрива чувството за всепозволеност на котленския чорбаджия Божил Съботинов. Когато някой мине въоръжен покрай неговия дюкян, Божил го хвали за юначеството му, а когато някой мине невъоръжен, чорбаджията нарежда на слугите си да го повалят на земята и го наказва, че „ходел като жена без оръжие“⁹⁰¹. Това действие, колкото и да изглежда крайно, не е просто една капризна приумица, а има дълбок смисъл – след като Котел е застрашен от кърджалийски нападения, Божил Съботинов трябва да разчита на храбри, добре подготвени и въоръжени мъже, които да защитават селото и неговите жители.

*

Разгледаните примери за десетки български чорбаджии и първенци през Възраждането показват редица техни общи характеристики. Властта, влиянието, дарителството, къщите, имотите, богатството, облеклото, поведението, почестите, свитите, държавните и църковните титли и длъжности, наследяването на чорбаджилъка и първенството от бащи и деди – всичко това им създава образа на своеобразна българска аристокрация, сравнявана със средновековното болярство от много техни съвременници. Нима такова мнение не намира до голяма степен потвърждение в люде като Големи Вълко и Големи Стоян Чалъкови, Георгаки бей Чалъков, Димитраки Хаджитошев, Александър Димитракиев, Стоян Груюглу, хаджи Найденов, Захари Хаджигюров, Димитраки бей Хадживълчев, хаджи Сава Хаджилиев, Петко Доганов, Генко Даскалов, хаджи Трайко Хаджидойчинов, Пею Степанов, Гюрчин Кокалевски и още десетки видни българи? При много от тях демонстрацията на високим социален статус е „изпипана“ до най-малките детайли – от церемониалното придвижване, през красивите расови коне, та до скъпото оръжие, високите шапки, пръстените, ботушите и богато украсената конска сбруя. За своите сънародници те са „благороднейши, почтенороднейши и величайши господари“, „христолюбиви благодетели“ и „народопредводители“. В доста случаи се държат като истински феодални владетели и ръководят общинското управление по 20, 30, 40 години и дори над половин век. Строги, сурови хора, те често поставят невидима „стена“ на надменност и превъзходство между себе си и околните, но с кротост и отстъпчивост (особено в онова трудно за българите време) не може да се придобие власт и сила. Повечето от църквите, издигнати с техните дарения, представляват внушителни по размери постройките – такива християнски храмове не са градени в българските земи от столетия. Немалко от тези чорбаджии и първенци са противоречиви личности, които няма как да бъдат оценявани еднозначно. Но все пак надделява споменът за тях като защитници на българския народ и християнската вяра пред османските власти. Ако стремежът им е бил да съхранят своите дела за поколенията, те са го постигнали.

⁸⁹⁸ Цончев, П. Из общественото и културно минало, с. 745 – 746.

⁸⁹⁹ Велчев, В. Към творческата история, с. 53.

⁹⁰⁰ Карапетров, П. Сбирка от статии, с. 259.

⁹⁰¹ Начев, В. Ферманджиев, Н. Писахме да се знае, с. 308.

SOME EXAMPLES OF PROMINENT CHORBADZHIIS AND NOTABLES AS REPRESENTATIVES OF THE BULGARIAN ARISTOCRACY DURING THE NATIONAL REVIVAL

Tervel Popov

The examples studied by the author—involving scores of Bulgarian *chorbadzhiis* (notables) and community leaders during the National Revival—reveal a number of shared characteristics. Their power, influence, philanthropy, houses, estates, wealth, attire, conduct, and the honors bestowed upon them—along with their retinues, state and ecclesiastical titles and offices, and the inheritance of their status from fathers and grandfathers—all combined to create the image of a distinct Bulgarian aristocracy, one likened by many of their contemporaries to the *boyar* class of the Middle Ages. Indeed, is this perception not largely substantiated by figures such as Golemi Valko and Golemi Stoyan Chalakov, Georgaki Bey Chalakov, Dimitraki Hadzhitoshev, Aleksandar Dimitrakiev, Stoyan Gruyoglu, Hadzhi Nayden Krastev, Zahari Hadzhigyurov, Dimitraki Bey Hadzhivalchev, Hadzhi Sava Hadzhiiliev, Petko Doganov, Genko Daskalov, Hadzhi Trayko Hadzhidoychinov, Peyu Stepanov, Gyurchin Kokalevski, and dozens of other prominent Bulgarians? For many of them, the display of high social status was refined down to the finest detail—from the ceremonial manner in which they moved about, to their fine, thoroughbred horses, expensive weaponry, tall hats, rings, boots, and richly ornamented horse tack. In the eyes of their compatriots, they were "most noble, most honorable, and most exalted masters," "Christ-loving benefactors," and "leaders of the people." In many instances, they behaved like true feudal lords, presiding over local governance for 20, 30, or 40 years—sometimes even for over half a century. Stern and harsh men, they often erected an invisible "wall" of haughtiness and superiority between themselves and those around them; yet, in those difficult times for the Bulgarian people, one could hardly attain power and influence through meekness or submissiveness. Most of the churches erected through their donations are structures of imposing scale—the likes of which had not been built on Bulgarian lands for centuries. Many of these notables and community leaders were complex, contradictory figures who defy simple, one-dimensional judgment. Nevertheless, the prevailing memory of them is that of defenders of the Bulgarian people and the Christian faith in the face of the Ottoman authorities. If their aim was to preserve their legacy for future generations, they certainly succeeded.